

บทที่ ๔

การใช้ตัวแบบประกอบการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการบ้าน วัด โรงเรียนใน การพัฒนาพฤติกรรมนักเรียนโรงเรียนบ้านเขาว

สถานศึกษาในสังคมไทยทุกระดับ มีการจัดมาตรฐานการศึกษาโดยการนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับวัยของผู้เรียน ในบทนี้ผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์ถึงการจัดการศึกษาในส่วนของการจัดการเรียนรู้ ได้แก่ การพัฒนาพฤติกรรมตามแนววิถีพุทธกับการนำมาใช้ในสถานศึกษา พัฒนาการแบบบูรณาการจากบ้าน วัด โรงเรียน ผลการใช้ตัวแบบทางสังคมในการพัฒนาพฤติกรรมตามแนววิถีพุทธของโรงเรียนบ้านเขาว ด้วยการสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้อง จำนวน ๔๐ คน โดยใช้แบบสัมภาษณ์ที่เกี่ยวกับความเห็นต่อ ครูผู้สอน นักเรียนและผู้ปกครอง การพัฒนาพฤติกรรมตามแนววิถีพุทธโดยแยกออกประกอบด้วย ๑) พฤติกรรมการปฏิบัติตนตามหลักอริยสัจ ๔ ๒) พฤติกรรมการปฏิบัติตนตามหลักสังคหวัตถุ ๔ ๓) พฤติกรรมการสวดมนต์ไหว้พระ ๔) พฤติกรรมการทำบุญตักบาตร ๕) พฤติกรรมการฝึกสมาธิ ๖) พฤติกรรมการใช้วาจาที่สุภาพ ๗) พฤติกรรมการปฏิบัติตนตามหลักเบญจศีล ๘) พฤติกรรมการปฏิบัติตนตามหลักเบญจธรรม ๙) พฤติกรรมด้านความซื่อสัตย์สุจริตและความอดทน ๑๐) พฤติกรรมด้านความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ ๑๑) พฤติกรรมด้านการให้อภัยแก่บุคคลอื่น ที่เป็นกรอบแนวความคิดในการจัดการศึกษา ดังนี้

๔.๑ กระบวนการพัฒนาพฤติกรรมเยาวชนตามแนววิถีพุทธ

พระธรรมปิฎก กล่าวว่า การที่เยาวชนจะมีคุณภาพนั้นสิ่งหนึ่งที่สำคัญก็จะต้องมีคุณธรรมและจริยธรรม ซึ่งมาจากบ่อเกิดที่สำคัญ คือหลักพระพุทธศาสนาเมื่อศาสนาเห็นความสำคัญของเยาวชน ก็จะมีการดำเนินการที่จะทำให้เยาวชนมีศาสนาและจริยธรรมมากขึ้น เพื่อที่จะพัฒนาชีวิตให้เจริญเติบโตขึ้นในท่ามกลางบรรยากาศที่พร้อมไปด้วยศาสนาและจริยธรรมด้วยกัน ในการพิจารณาเรื่องนี้อาจจะมองได้หลายประเด็น คือมองว่าสังคมจะต้องทำการใดในแง่ที่เกี่ยวข้องกับเยาวชน ในการที่จะทำให้เยาวชนมีศาสนาและจริยธรรม มีขอบเขตอะไรที่จะเข้าไปเกี่ยวข้อง เป็นการเริ่มต้นคิดว่าต้องมองคู่ที่ตัวเยาวชน คือพิจารณาเยาวชน โดยสัมพันธ์กับตัวของเยาวชนเอง จากนั้นก็พิจารณาตัวเยาวชน โดยสัมพันธ์กับชุมชนและสังคมประเทศไทยทั้งหมดแล้วก็พิจารณาเยาวชนโดยสัมพันธ์กับทั้งโลก แล้วก็จะมองเห็นประเด็นต่างๆ ที่ศาสนาและจริยธรรมจะเข้าไปเกี่ยวข้อง กล่าวคือ^๑

๑. เยาวชนกับตัวเยาวชนเอง ศาสนาจะมีอะไรให้แก่เยาวชน สังคมจะพัฒนาเยาวชนขึ้นมาให้เป็นคนอย่างไร ให้เป็นคนที่มีความดีอย่างไร ใช้ชีวิตอย่างไร ทำอย่างไรจะให้เยาวชนมีชีวิตที่มีความสุข เป็นต้น เป็นเรื่องในแง่ของเยาวชนกับตัวของเยาวชนเอง จะต้องสนใจพิจารณาว่า ศาสนาและจริยธรรมมีอะไรให้เยาวชน และจะช่วยหล่อเลี้ยงพัฒนาชีวิตของเยาวชนอย่างไร

^๑ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), ศาสนาและเยาวชน, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙), หน้า ๗-๑๑.

๒. ตัวเยาวชนกับสังคมไทย ขณะนี้หมายถึงในประเทศไทย ซึ่งแบ่งเป็น ๒ ระดับคือ ในระดับต้น คือ เยาวชนโดยสัมพันธ์กับชุมชนท้องถิ่นของเยาวชนเองและในวงกว้างออกไปเหนือขึ้นไป ได้แก่ เยาวชนนั้นโดยสัมพันธ์กับสังคมไทยทั้งหมดหมายความว่า ศาสนาจะให้เยาวชนเป็นคนที่บำเพ็ญประโยชน์หรือมีคุณค่าต่อสังคมไทยอย่างไรมีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนหรือสังคมของเขาอย่างไร รวมทั้งการแก้ไขปัญหาต่างๆ ในทางสังคมที่มีอยู่

๓. ตัวเยาวชนนั้นโดยสัมพันธ์กับโลกทั้งหมด ในแง่สังคมไทยคือมองในแง่ที่ว่าสร้างพลเมืองที่ดี หรือสมาชิกของสังคมไทยที่ดี เยาวชนนั้นนอกจากเป็นพลเมืองก็เป็นพลโลกด้วยต้องมองดูเยาวชนในฐานะที่เป็นพลโลก จะต้องสร้างเยาวชนให้เป็นคนอย่างไร ให้เติบโตขึ้นเป็นคนที่มีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาของโลกมนุษย์ของอารยธรรมของมนุษย์ มีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์พัฒนาอารยธรรมของมนุษย์เป็นสิ่งสำคัญประการหนึ่ง

จุดเริ่มต้นของการพัฒนาเยาวชน คือการเริ่มมองศาสนาและจริยธรรมที่เยาวชนโดยสัมพันธ์กับตัวเยาวชนเป็นจุดเริ่มแรก การที่จะมองเยาวชนโดยสัมพันธ์กับสังคมไทย หรือสังคมโลกก็ตามโดยสัมพันธ์กับกาลสมัยใดก็ตาม จุดแรก ต้องเริ่มที่ตัวเยาวชนเองว่า จะทำอย่างไรกับเยาวชน ศาสนาและจริยธรรมมีคุณค่าอะไรที่จะให้แก่เยาวชน จะสร้างเยาวชนให้มีบุคลิกภาพอย่างไร ให้เยาวชนใช้ชีวิตอย่างไร ทำอย่างไรจึงจะทำให้คนมีความสุข ไม่เป็นปัญหาแก่ตัวของเขาเอง ซึ่งจะส่งผลต่อไปยังสังคม สิ่งนี้เป็นเรื่องของตัวเยาวชนเองซึ่งเป็นปัญหาพื้นฐาน คือหน้าที่หรือบทบาทขั้นแรกขั้นต้นของศาสนาและจริยธรรม ที่จะต้องสร้างเยาวชนให้เป็นคนมีคุณภาพเป็นคนซึ่งพร้อมที่จะอยู่ได้อย่างดีในทุกยุคทุกสมัย และเป็นที่ต้องการของสังคมทุกยุคทุกสมัย ในเวลาที่กล่าวถึงตัวเยาวชนการมองจะสัมพันธ์กับกาลเวลาด้วย ในแง่ที่ว่า ไม่ต้องขึ้นกับกาลเวลาในยุคสมัยใด เพราะเยาวชนที่มีคุณภาพที่ดีอย่างแท้จริงนั้น ถ้าสังคมผลิตขึ้นมาได้ ก็เป็นเยาวชนที่อยู่ในยุคสมัยใดก็ได้^๒

ท่านปัญญานันทภิกขุได้วางจุดประสงค์ไว้ในการให้โอกาสแก่เยาวชนในการมาพักแรมฝึกอบรมคุณธรรมที่เรียกว่า ค่ายพุทธบุตร ดังนี้^๓

๑. ให้เยาวชนรักแผ่นดินไทย คือ พุทธบุตรทุกคนให้พิจารณาองเห็นแผ่นดินไทยเป็นมรดกที่มีค่า บรรพบุรุษของเรารักษาไว้ด้วยเลือดเนื้อ เราจะต้องช่วยกันรักษาไว้เพื่ออนาคตต่อไป

๒. ให้เยาวชนรักความเป็นเอกราชของชาติ คือ ให้ภูมิใจในประวัติศาสตร์ของตนเองที่เป็นไทยอยู่ได้เพราะอำนาจของพระธรรม พระเจ้าแผ่นดินไทยเคร่งครัดในศาสนา รักษาประเทศชาติด้วยธรรมะ

๓. ให้เยาวชนรักในพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นมรดกทางใจที่รับมาจากประเทศอินเดีย เดียวนี้เป็นของไทยไปแล้ว ประเทศไทยเป็นเมืองพุทธศาสนา ธรรมะของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นมรดกที่สำคัญที่เราควรรักษาไว้

^๒ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), วินัยเรื่องใหญ่กว่าที่คิด, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๓๙), หน้า ๓๙-๔๑.

^๓ พระครูสืลวัฒนาภิรม, ประกายแห่งปัญญา ๙, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทเอสอาร์พริ้นติ้งแมสโปรดักส์, ๒๕๕๐), หน้า ๖๗.

๔. ให้เยาวชนรู้จักบังคับตัวเอง ประพฤติดี ประพฤติชอบ ต้องมีความรู้ความสามารถดี และมีธรรมะเป็นหลักใจ

๕. ให้เยาวชนมีความตื่นตัว ว่องไวก้าวหน้าในหน้าที่ของตัวเอง ตื่นตัว คือ ตื่นจากความลุ่มหลงจากสิ่งชั่วร้ายทั้งหลาย ว่องไว คือมีจิตใจที่ว่องไวในการศึกษาธรรม ก้าวหน้า คือ มีความคิดค้นในเรื่องจิตใจและหน้าที่การงานการศึกษา ตามรอยบาทพระศาสดา รู้จักวิถีชีวิตพระพุทธเจ้าแล้วนำมาเป็นแบบอย่างเพื่อปฏิบัติดำเนินรอยตาม สืบอายุพระพุทธศาสนา เพื่อโลกาสงบเย็น ทำหน้าที่อย่างถูกต้องโดยการทำความดีด้วยตน ชักชวนผู้อื่นให้ทำดี และสนับสนุนคนดีให้ทำดียิ่งขึ้นไป

ท่านปัญญานันทะ ได้นำคำสอนสำคัญในทางพระพุทธศาสนา คือ สัมมาทิฐิ มีความประพฤติดีทั้งกาย วาจา ใจ มีกายอ่อนนุ่ม วาจาอ่อนหวาน จิตใจอ่อนโยน มีความสะอาด สว่างสงบ เพื่อพัฒนาจิตเจริญปัญญามอบแก่เยาวชน รู้จักสร้างความคิดด้วยหลัก ๕ ดี เพื่อชีวิต คือ^๔

๑. คิดดีเป็น
๒. พูดดีเป็น
๓. ทำดีเป็น
๔. คบคนดีเป็น และ
๕. ไปสู่สถานที่ดีเป็น

จากแนวคิดของท่านพุทธทาสและท่านปัญญานันทะจึงได้เกิดรูปแบบกิจกรรมฝึกอบรมเยาวชนและบุคคลทั่วไปโดยยึดแนวปฏิบัติตามรอยของท่านทั้งสองเป็นวิถีปฏิบัติสืบอายุพระพุทธศาสนาจึงได้เกิดเป็นโครงการต่างๆ ในแต่ละสถานที่ และมีชื่อเรียกว่า ค่ายพุทธบุตร

กล่าวได้ว่า คุณธรรมจริยธรรมที่นำจุดมุ่งหมายของความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ คือการที่บุคคลได้รับการฝึกอบรมให้ละเว้นความชั่ว ทำความดีให้ถึงพร้อมและฝึกจิตให้บริสุทธิ์ การอบรมเลี้ยงดูเด็กและเยาวชนที่ยึดหลักการบนพื้นฐานของพระพุทธศาสนาจึงมิใช่การเลี้ยงดูให้ร่างกายเจริญเติบโต มีสุขภาพที่สมบูรณ์เท่านั้น จำเป็นที่จะต้องมีการฝึกฝน อบรมสั่งสอน เพื่อพัฒนาจิตใจให้เด็กมีความคิดเห็นที่ถูกต้องตามแบบอย่างของพระพุทธศาสนา

๑. หลักการและวิธีการเผยแผ่ธรรมของพระพุทธเจ้าพระพุทธรูปองค์ทรงใช้หลักในการเผยแผ่ธรรม ๒ อย่างคือ^๕

๑.๑ หลักของการเข้าถึงสัจธรรม ซึ่งประกอบด้วยศรัทธา รุจิ อนุสสวะ อากาโร ปริวิตักกะ และทิฏฐินิฆมานขันติ พระพุทธรูปองค์ทรงแบ่งขั้นตอนการเข้าถึงสัจธรรมไว้เป็น ๓ ขั้น ดังนี้

ขั้นที่ ๑ เรียกว่าการตามรักษาสัจจะหรือเรียกอีกอย่างว่าขั้นปริยัติซึ่งประกอบ ด้วย

๑. ศรัทธา หมายถึง ความเลื่อมใส
๒. รุจิ หมายถึง ความสว่างโพล่งของความใคร่รู้ หรือความชอบใจที่จะเรียนรู้
๓. อนุสสวะ หมายถึง การฟังตามด้วยดี
๔. อากาโรปริวิตักกะ หมายถึง การขบคิดพิจารณาตามที่ได้ยินได้ฟังมา

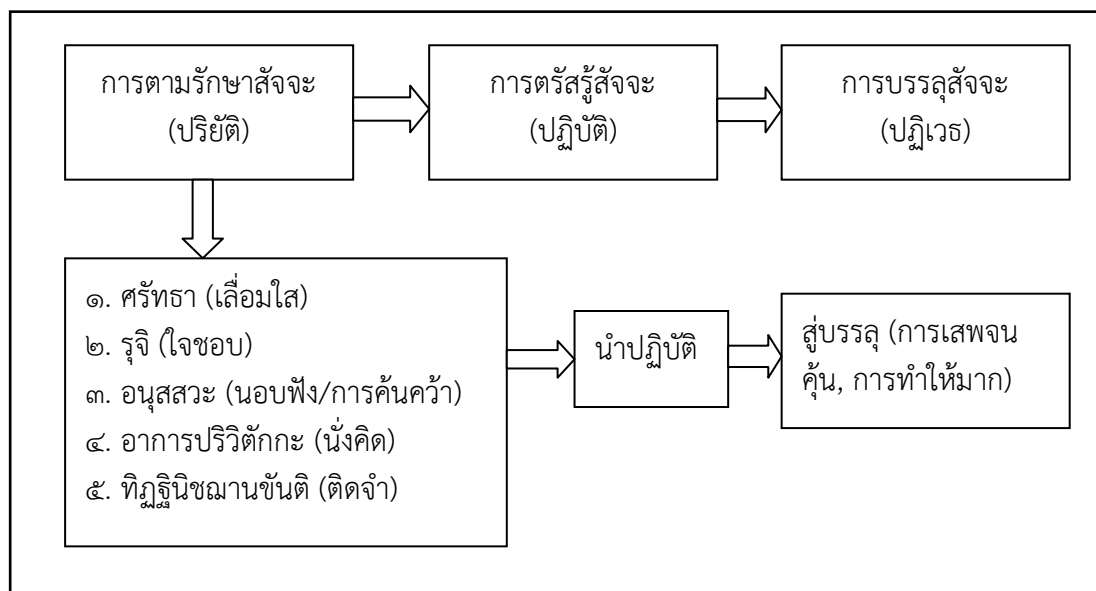
^๔ พระครูสีลวัฒนาภิรม, **ประกายแห่งปัญญา ๙**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทเอสอาร์พรีนติ้งแมสโปรดักส์.๒๕๕๐), หน้า ๗๐.

^๕ ดำรงค์ ชลสุข, **หลักสูตรวิทยาการจริยธรรม เอกสารประกอบการฝึกอบรม**, (สถาบันพัฒนาข้าราชการพลเรือน สำนักงาน ก.พ.), (ม.ป.ป.), หน้า ๑๓๓-๑๓๖.

๕. ทิฏฐินิฆมานขันติ หมายถึง การรับฟังไว้เป็นความเชื่อถือได้

ขั้นที่ ๒ เรียกว่า เป็นขั้นตรัสรู้สัจจะ หรือเรียกอีกอย่างว่า ขั้นปฏิบัติ เป็นการนำเอา ขั้นที่ ๑ ซึ่งเป็นเรื่องของทฤษฎีมาปฏิบัติ

ขั้นที่ ๓ เรียกว่า การบรรลุสัจจะหรือเรียกอีกอย่างว่าขั้นปฏิเวธ คือการนำเอาขั้นที่ ๒ มาฝึกปฏิบัติจนเคยชินทำหลายๆ ครั้ง หรือภาชาธรรม เรียกว่า เสพจนคุ่น^๖ ดังแผนภาพที่ ๑

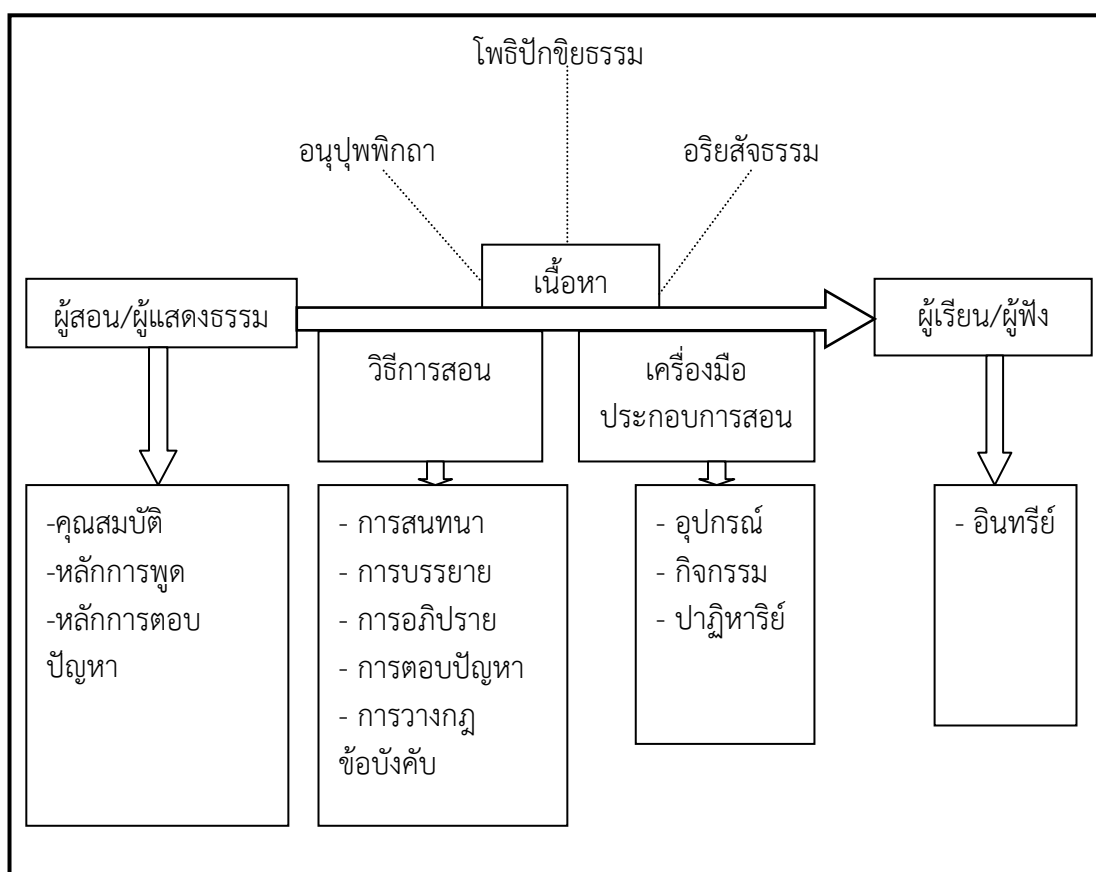

แผนภาพที่ ๑ แสดงขั้นตอนของการเข้าถึงสัจธรรม

ที่มา : ดำรงค์ ชลสุข, (ม.ป.ป), หน้า ๑๓๔.

^๖ ดำรงค์ ชลสุข, หลักสูตรวิทยากรจริยธรรม เอกสารประกอบการฝึกอบรม, (สถาบันพัฒนาข้าราชการพลเรือน,

๑.๒ หลักธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งการเรียนรู้ หรือโพธิปักขิยธรรม ประกอบด้วย หมวดธรรม ๓๗ ข้อ ได้แก่ อิทธิบาท ๔ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และ มรรคมีองค์ ๘ ดังแผนภาพที่ ๒

แผนภาพที่ ๒ แสดงธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งการเรียนรู้

ที่มา : ดำรงค์ ชลสุข, (ม.ป.ป), หน้า ๑๓๕.

จากแผนภาพที่ ๒ แสดงให้เห็นว่าธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งการเรียนรู้ประกอบด้วยอนุปพุทติกถาและอริยสัจธรรม โดยที่อนุปพุทติกถา หมายถึง การเทศนาสั่งสอนธรรมไปโดยลำดับ เพื่อต้องการจัดขัดเกลาชักฟอกอัธยาศัยของมนุษย์ให้เบาบางลง การเทศนาสั่งสอนหรือการอบรมจะใช้เนื้อหาวิชาที่ง่ายไปหายาก การพรรณนาทาน การพรรณนาศีล การพรรณนาสวรรค์ หรือความสุขที่พึงปรารถนาร่วมด้วยกาม การพรรณนาโทษของกามและการพรรณนาอนิสงส์แห่งการออกจากกาม

ทั้งอนุปพุทติกถาและอริยสัจธรรมต่างก็เป็นเนื้อหาที่ส่งผ่านไปยังสอนและผู้เรียน ผู้สอนจะสอนเนื้อหา ได้ดีเพียงใดขึ้นอยู่กับคุณสมบัติเฉพาะตัวที่เหมาะสม เช่น จะต้องมียุทธศาสตร์ที่ดีและหลักการสอนที่ดี เป็นต้น ซึ่งสิ่งดังกล่าวจะช่วยทำให้ผู้เข้ารับการศึกษาเกิดศรัทธาในตัวผู้สอนเป็นอย่างดี

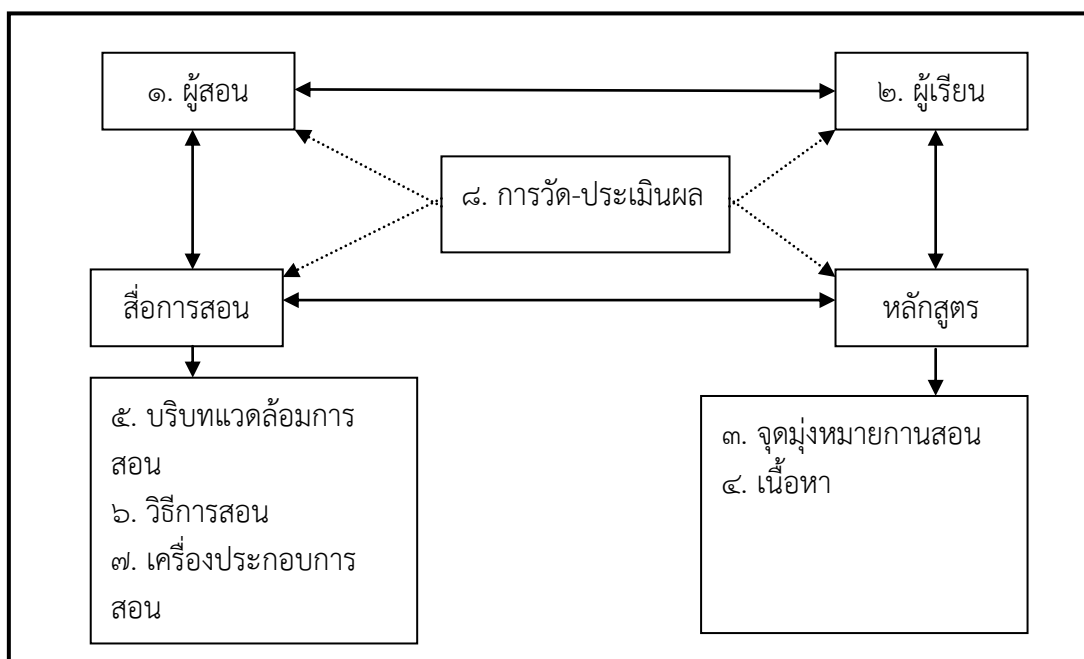
สำหรับการถ่ายทอดเนื้อหาไปยังผู้เรียนนั้น เครื่องมือประกอบการสอน ได้แก่ อุปกรณ กิจกรรม และปาฏิหาริย์มีส่วนสำคัญอีกเช่นกัน

ปาฏิหาริย์ที่พระพุทธองค์ทรงใช้ได้แก่ อิทธิปาฏิหาริย์ หมายถึง การสอนด้วยการใช้ความสามารถพิเศษ อาเทศนาปาฏิหาริย์ หมายถึง การสอนโดยวิธีดักใจ หรือรู้ใจผู้อื่น และอนุสาสนีปาฏิหาริย์ หมายถึง การสอนด้วยการบรรยาย สอนให้รู้ผิดรู้ถูก รู้ดี รู้ชั่วด้วยตนเอง

๒. องค์ประกอบการเรียนการสอนธรรมของพระพุทธเจ้า

๑. ผู้สอน/คุณสมบัตินักบวช
๒. ผู้เรียน/คุณสมบัตินักบวช
๓. จุดมุ่งหมายการสอน
๔. เนื้อหาหรือหลักสูตร
๕. บริบทแวดล้อมของการสอน
๖. วิธีการสอน
๗. เครื่องมือประกอบการสอน
๘. การวัดและประเมินผลการสอน

แผนภาพที่ ๓ องค์ประกอบของการเรียนการสอนธรรมของพระพุทธเจ้า

แผนภาพที่ ๓ แสดงองค์ประกอบของการเรียนการสอนธรรมของพระพุทธเจ้า

ที่มา : ดำรงค์ ชลสุข, (ม.ป.ป), หน้า ๑๓๗.

๑. ผู้สอน

ก. หลักการเกี่ยวกับผู้สอน

๑. สร้างความคุ้นเคยกับผู้เรียน พระพุทธเจ้าจะทรงสร้างความคุ้นเคยกับผู้เรียนก่อน โดยการเริ่มสนทนาด้วยเรื่องที่คุณเรียนสนใจ เช่น เมื่อจะทรงสอนความว่างก็สนทนาด้วยเรื่องวิธีฝึกช้าง จะสอนขวานาก็สนทนาเรื่องการทำนา และจะสอนพราหมณ์ก็สนทนาด้วยไตรเพท เป็นต้น

๒. สร้างบรรยากาศให้เพลิดเพลิน ให้เกียรติแก่ผู้เรียน

๓. สอนมุ่งเนื้อหา มุ่งให้ผู้เรียนเกิดความรู้ ความเข้าใจในสิ่งที่สอนเป็นสำคัญ ไม่สอนให้กระทบตน กระทบผู้อื่น ไม่ยกตนและไม่มุ่งเสียดีเสียใจ

๔. สอนโดยเคารพ ตั้งใจสอน ทำจริง ด้วยความรู้สึกละเอียดเป็นสิ่งที่มีความหมายเห็นความสำคัญของผู้เรียน ไม่ดูถูกผู้เรียนว่าโง่เขลาต่ำต้อยกว่าตน

ข. คุณสมบัติของผู้สอน ผู้ใดเมื่อจะแสดงธรรมแก่ผู้อื่น พึงตั้งธรรมไว้ในใจ ๕ ประการ แล้วจึงแสดง คือ

๑. เราจักแสดงธรรมไปโดยลำดับ

๒. เราจักแสดงธรรมโดยอรรถ (ผล)

๓. เราจักแสดงธรรมด้วยความเอ็นดู (ด้วยเมตตา)

๔. เราจักไม่แสดงธรรมเพื่อหวังสิ่งตอบแทน

๕. เราจักไม่แสดงธรรมให้กระทบตนเองและผู้อื่น

ค. หลักการพูดแสดงธรรม

๑. พึงรู้จักการยกยอและการตำหนิ ครั้นรู้จักแล้วไม่พึงยกยอ ไม่พึงตำหนิ พึงแสดงแต่ธรรมเท่านั้น

๒. ไม่พึงกล่าววาจาหยาบช้า ไม่พึงกล่าวคำล่วงเกินต่อหน้า

๓. พึงเป็นผู้ไม่รับส่วนพูด อย่าพูดรับส่วน

๔. ไม่พึงปรักปรำภาษาชนบท ไม่พึงล่วงเลยคำพูดสามัญเสีย

ง. หลักการตอบปัญหา

๑. ปัญหาที่พึงพยากรณ์โดยส่วนเดียว ควรกล่าวแก้โดยส่วนเดียว

๒. ปัญหาที่พึงจำแนกพยากรณ์ ควรจำแนกกล่าวแก้

๓. ปัญหาที่ต้องสอบถามแล้วพยากรณ์ ควรย้อนถามกล่าวแก้

๔. ปัญหาที่ควรงดพยากรณ์ ควรงดกล่าวแก้

๒. ผู้เรียนหรือผู้เข้ารับการฝึกอบรม พระพุทธองค์ได้กล่าวถึงตัวผู้เรียนไว้ดังนี้^๗

๒.๑ สอนให้เหมาะสมกับความแตกต่างระหว่างบุคคล โดยยกบัวและประเภตมาเป็นตัวอย่างประกอบ ได้แก่ บัวพื้นน้ำ บัวปรุมน้ำ บัวใต้พื้นน้ำ และบัวจมนดิน

๒.๒ ปรับวิธีสอนผ่อนให้เหมาะสมกับบุคคล แม้สอนเรื่องเดียวกัน แต่ต่างบุคคลอาจใช้วิธีที่ต่างกัน หมายความว่าในการสอนนั้น ผู้สอนจะต้องไม่ยึดว่าวิธีนี้ดีที่สุด และมีเพียงวิธีเดียวเท่านั้น ควรปรับวิธีสอนให้เหมาะกับบุคคลต่างๆ เช่นสอนเรื่องทาน ให้แก่ข้าราชการบรรจุใหม่จะต้องใช้วิธีสอนต่างกับสอนเรื่องทาน ให้แก่ข้าราชการระดับผู้อำนวยการกอง

๒.๓ คำนึงถึงความพร้อม ความสุกอม ความแก่รอบแห่งอินทรีย์ หรือญาณที่เรียกว่าปริปากะของผู้เรียนแต่ละบุคคลเป็นรายๆ ไปด้วย

^๗ ดำรงค์ ชลสุข, หลักสูตรวิทยากรจริยธรรม เอกสารประกอบการฝึกอบรม, (สถาบันพัฒนาข้าราชการพลเรือน สำนักงาน ก.พ.), (ม.ป.ป.), หน้า ๑๓๗.

๒.๔ ผู้เรียนกับผู้สอนมีบทบาทพร้อมกันในการแสวงหาความจริงให้มีการแสดงความคิดเห็นโต้-ตอบกันโดยเสรี หลักนี้เป็นข้อสำคัญในวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งอาจแยกลักษณะการสอนแบบนี้ได้เป็น

๑) ล่อให้ผู้เรียนแสดงความคิดเห็นของตนออกมา ซึ่งล่อคิดให้แก่ผู้เรียนส่งเสริมให้ผู้เรียนคิด วิจัยความรู้ด้วยตนเอง ผู้สอนเป็นเพียงผู้ชี้แนะ ในการนี้ผู้สอนจะเป็นผู้ถามปัญหาแทนที่จะเป็นผู้ตอบปัญหา

๒) ทั้งผู้สอนและผู้เรียนมีการแสดงความคิดเห็นโต้-ตอบกันอย่างเสรี มุ่งหาแต่ความรู้มิใช่มุ่งแสดงภูมิหรือข่มกัน

๒.๕ เอาใจใส่บุคคลที่ควรได้รับความสนใจเป็นพิเศษเป็นรายๆ ไปตามควรแก่กาลเทศะ และเหตุการณ์ เช่น ชาวนาคนหนึ่งตั้งใจจะไปฟังพระธรรมเทศนา แต่บังเอิญว้าวาย กว่าตามว้าวได้ก็เสียเวลาไปมาก เมื่อไปถึงวัด ปรากฏว่าพระพุทธรูปองค์ยังทรงประทับรอยอยู่ ยังไม่แสดงธรรมและยังไม่กว่านั้นยังจัดอาหารให้ชาวนาผู้นั้นกินจนอิ่ม แล้วจึงแสดงธรรม

๒.๖ สอนโดยให้ผู้เรียนลงมือกระทำด้วยตนเอง ซึ่งจะช่วยให้เกิดความรู้ความเข้าใจชัดเจน แม่นยำและได้ผลจริง ตัวอย่างในเรื่องก็ได้แก่ นางกิสาโคตรมี ซึ่งบุตรชายของนางเสียชีวิตด้วยอยากจะให้บุตรชายมีชีวิตฟื้นขึ้นมดั่งเดิม จึงอุ้มบุตรชายไปหาพระพุทธรูปเจ้าพระพุทธรูปองค์บอกให้นางไปหาเมล็ดพันธุ์ผักกาดในหมู่บ้านซึ่งไม่มีผู้ใดตาย หรือเคยเสียชีวิตเลยมาเป็นยารักษานางอุ้มบุตรชายไปจนทุกหมู่บ้าน ก็ไม่พบเมล็ดพันธุ์ผักกาด ซึ่งมีลักษณะที่พุทธรูปตรัสไว้ ขณะที่อุ้มลูกไปนั้นนางกิสาโคตรมีได้เกิดการเรียนรู้ โดยการกระทำด้วยตนเองว่า ไม่มียาชนิดใด ที่จะทำให้ลูกของตนฟื้นจากความตายได้

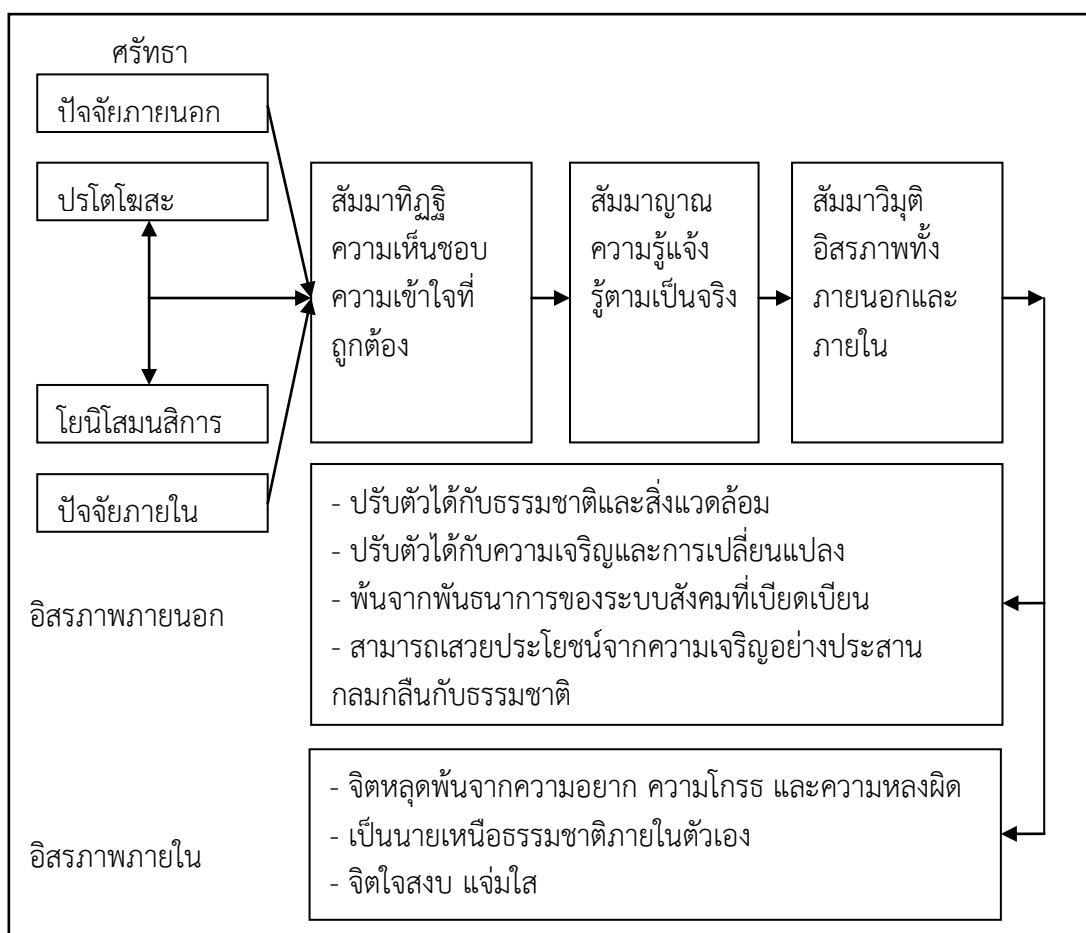
๓. จุดมุ่งหมายการสอน

โดยเป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ของพุทธศาสนาแท้จริงนั้นหมายเอาผลแห่งสันติภายใน กล่าวคือการหลุดพ้นจากทุกข์ ความเป็นอิสระ ปราศจากความกังวลและไม่มี การแสวงหาดีนรร วัตถุประสงค์ของการสอนระหว่างการศึกษาทั่วไปกับการศึกษาในส่วนของพุทธศาสนามีความแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือ การศึกษาทั่วไปนั้นมุ่งเน้นที่ให้ผู้เรียน คิดเป็น ทำเป็น สามารถสร้างความสุขให้แก่ตนเองและสังคมได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสุขทางกายภาพ มีเจตคติที่ดีในการเรียนรู้มีพฤติกรรมที่ดีที่พึงประสงค์เป็นต้น ซึ่งเป็นความสุขด้านปัจเจกบุคคลและด้านสังคม (โลกียสุข) แต่ที่เป้าหมายทางการสอนของพุทธศาสนา เน้นกระบวนการการเรียนรู้ที่เป็นโครงสร้าง กล่าวคือ การเรียนรู้ด้านทฤษฎีแล้วนำไปสู่การปฏิบัติที่ถูกต้องและเหมาะสม เกิดพฤติกรรมซึ่งเป็นความสุขในระดับสังคมทั่วไป (โลกียสุข) เป็นเบื้องต้นแล้วนำไปสู่กระบวนการพัฒนาเพื่อความหลุดพ้นทางใจ มี ความเป็นอิสระ ไม่เป็นทาสของอารมณ์และปัจจัยภายนอก ซึ่งเป็นการศึกษาที่มุ่งเป้าหมายให้เกิดความสุขอย่างแท้จริง (โลกุตตรสุข)

จากความแตกต่างเชิงวัตถุประสงค์ทางการสอนดังกล่าว ทำให้เห็นจุดร่วมที่จะพิจารณาเห็นถึงจุดมุ่งหมายที่ต่างกัน คือ ปรัชญาทางการศึกษา ซึ่งมีจุดแกนของคำถามที่สำคัญคือ การศึกษา คืออะไร การศึกษาที่ถูกต้องควรเป็นอย่างไร และประโยชน์ของการศึกษาคืออะไรเป็นต้น ดังนั้น เมื่อจะกล่าวถึงจุดหมายของการสอนทางพุทธศาสนา จะกล่าวถึงแนวคิดทางการศึกษาของพุทธศาสนา เพื่อสื่อให้เห็นเป้าหมายทางการศึกษาโดยมีหัวข้อเพื่อการศึกษา ดังนี้

๑. การศึกษาควรจะเป็นไปในทิศทางที่จะประหารสัญชาตญาณอย่างสัตว์ โดยเหตุที่คนเรานั้นประกอบด้วยความเห็นแก่ตัว ซึ่งเป็นสัญชาตญาณอย่างสัตว์ (Animal instinct) ไม่มีพฤติกรรมหรืออาการความเป็นมนุษย์ (human conduct) ดังนั้น การศึกษาจึงควรมุ่งที่จะประหารสัญชาตญาณอย่างสัตว์ให้สิ้นไป ให้มีการประพฤติกรรมเกิดการกระทำอย่างมนุษย์ที่มีใจสูงเกิดขึ้นแทน นอกจากนี้ท่านยังให้ความเห็นถึงจุดมุ่งหมายของการสอนของผู้สอน ควรเป็นไปในทิศทางที่จะสอนคนให้เป็นมนุษย์และให้คนละสัญชาตญาณของสัตว์เดรัจฉานให้เหลือน้อยที่สุด^๔

ซึ่งสอดคล้องกับศาสตราจารย์สุมน อมรวิวัฒน์ ได้สรุปวัตถุประสงค์ของการศึกษาเพื่อนำไปสู่จุดมุ่งหมายการสอนตามแนวทางของพุทธศาสนาที่น่าสนใจไว้ดังแผนภาพที่ ๔ ดังนี้^๕

แผนภาพที่ ๔ การศึกษาและเป้าหมายการสอนทางพุทธศาสนา

ที่มา : สุมน อมรวิวัฒน์, ๒๕๓๐, หน้า ๖๙.

^๔ คุชฎี สิตลวรงค์, การศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก, วิทยานิพนธ์ครุศาสตรบัณฑิต (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๕๓.

^๕ สุมน อมรวิวัฒน์, การสอนโดยสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการ, (กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๐), หน้า ๖๙.

กล่าวได้ว่า สัมฤทธิผลทางการศึกษาของพุทธศาสนาตามทัศนะที่ว่าการศึกษาที่ควรจะเป็นควรประกอบด้วยความสำเร็จใน ๔ ด้าน ดังนี้

ก. ด้านพุทธิศึกษา คือ การศึกษาที่มุ่งเน้นให้หาคำตอบหรือเกิดคำตอบ ให้มีความรู้เกี่ยวกับชีวิต เช่น เกิดมาทำไม ชีวิตที่ถูกต้องการเป็นอย่างไร การดำเนินชีวิตในทิศทางที่เหมาะสมควรเป็นเช่นไร รวมทั้งเป้าหมายชีวิตที่แท้จริงคืออะไร เป็นต้น

ข. ด้านจริยศึกษา รู้จักควบคุมหรือวางกรอบสำหรับควบคุมตนเอง ให้เป็นผู้มีระเบียบวินัยประพฤติปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ทางสังคม และความถูกต้องดีงาม

ค. ด้านพลศึกษา เป็นผู้ที่มีสติปัญญา มีความเพียรพยายาม มีจิตใจที่มั่นคงแน่วแน่กล่าวคือ ฝึกจิตใจให้มีกำลังเข้มแข็งและถูกต้อง นอกจากนี้ พลศึกษายังหมายถึงการฝึกความเข้มแข็งทางด้านกายภาพเพื่อประสานเชื่อมโยงกับความมั่นคงทางจิตภาพ

ง. ด้านหัตถศึกษา ในส่วนนี้แม้จะสอนทางด้านหัตถกรรม เทคนิควิชาต่างๆ ตลอดจนอาชีพก็ควรมุ่งเน้นให้เห็นว่า อาชีพเป็นเพียงอุปกรณ์หรือเครื่องมือในการดำรงชีวิตเท่านั้นเป้าหมายของการมีชีวิตอยู่รอดคือ เพื่อทำสิ่งที่ดีที่สุดในขณะที่ควรได้รับ กล่าวคือ ความพ้นทุกข์

เมื่อก้าวโดยสรุปการศึกษาที่ควรจะเป็นในทัศนะของพุทธศาสนาก็คือ การศึกษาส่วนของทฤษฎีเพื่อเรียนรู้และเข้าใจสังคม ตัวผู้เรียน ธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมให้ถูกต้อง เพื่อปฏิบัติและมี ทำที่ต่อสิ่งเหล่านั้นได้อย่างถูกต้องและเหมาะสม และเป็นวิถีทางดำเนินแห่งการหลุดพ้นเกิดสันติสุขอย่างแท้จริง เห็นสรรพสิ่งตามเป็นจริงและรู้เท่าทัน มีความสุขโดยไม่อิงอาศัยปัจจัยภายนอก

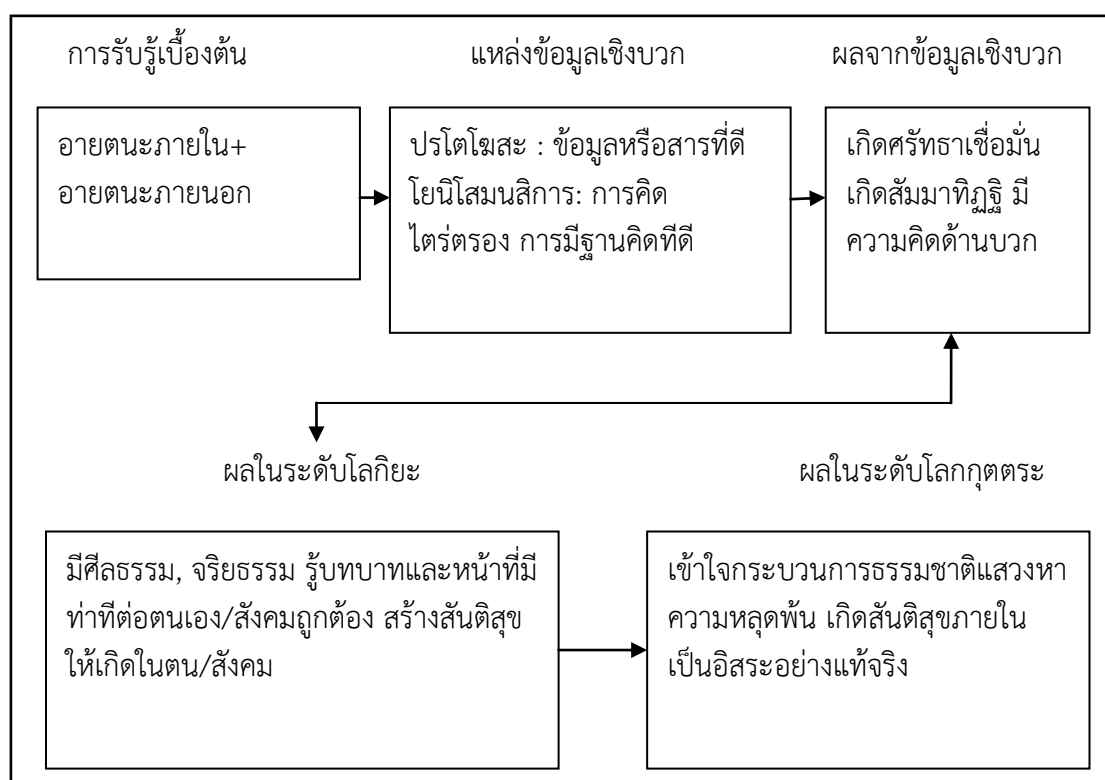
๒. ประโยชน์ของการศึกษาในทัศนะของพุทธศาสนา ในหัวข้อข้างต้นได้กล่าวถึงการศึกษาที่ควรจะเป็นหรือการศึกษาในทัศนะของพุทธศาสนา ซึ่งทำให้เห็นถึงจุดมุ่งหมายและอุดมคติทางการศึกษาของพุทธศาสนา ซึ่งทำให้เห็นถึงจุดมุ่งหมายและอุดมคติทางการศึกษาของพุทธศาสนา ในบางส่วน ในส่วนนี้จะชี้ให้เห็นถึงประโยชน์ของการศึกษาที่จะได้รับการศึกษาที่ควรจะเป็นโดยได้กำหนดกรอบหัวข้อดังนี้

ก. เกิดความเห็นที่ถูกต้อง (สัมมาทิฐิ) เพื่อให้เกิดความคิดหรือเจตคติที่ถูกต้องเบื้องต้นแห่งการเรียนรู้ข้อมูลหรือปัจจัยภายนอกที่รับจึงควรเป็นปัจจัยในเชิงบวก กล่าวคือ เป็นปัจจัยเพื่อมุ่งพัฒนาสู่ความเป็นคนดี สร้างสรรค์สังคมให้เข้มแข็ง เป็นข้อมูลในการส่งเสริมสนับสนุนพฤติกรรมที่พึงปรารถนาและสามารถพัฒนาไปสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์เป็นอิสระทั้งภายนอกและภายใน พุทธศาสนาเชื่อว่ากระบวนการที่จะทำให้เกิดความคิดที่ถูกต้องนั้น ต้องอาศัยเงื่อนไขที่สำคัญ ๒ ประการ คือ ปรโตโฆสะ คือ การได้รับรู้หรือได้สวຍข้อมูลเชิงบวก ซึ่งเป็นหน้าที่ของครู (กัลยาณมิตร) ในฐานะที่เป็นปรโตโฆสะ กล่าวคือ เป็นผู้ช่วยเหลือ แนะนำ สั่งสอน ให้ข้อมูลเชิงบวก กระตุ้นให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ และโยนิโสมนสิการ คือ การรู้จักพิจารณาไตร่ตรองแยกแยะสืบหาเหตุโยงไปหาผลเพื่อให้เกิดความคิดและตีค่าในแนวทางที่เจ้าถึงความจริงในการดำเนินชีวิตและแสวงหาความหลุดพ้นจากทุกข์ในที่สุด

ข. เกิดความเปลี่ยนแปลงทางด้านพฤติกรรมในแง่บวก (มีจริยธรรม) พระพุทธเจ้าตรัสแหล่งกำเนิดของธรรมทั้งปวงว่าเกิดจาก “ใจ” ดังพุทธพจน์ ที่ว่า

ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นใหญ่ มีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วแต่ใจ ถ้าบุคคลมีใจอันโทษประทุษร้ายแล้ว กล่าวอยู่ก็ตาม ทำอยู่ก็ตาม ทุกข์ย่อมไม่ตามบุคคลนั้น เพราะทุจริต ๓ อย่างนั้น เหมือนล้อหมุนไปตามรอยเท้าโคผู้ลากเกวียนไป ฉะนั้น ถ้าบุคคลมีใจผ่องใสกล่าวอยู่ก็ตาม

ทำอยู่ก็ตาม สุขย่อมไปตามบุคคลนั้นเพราะสุจริต ๓ อย่าง เหมือนเงามีปกติไปตามฉะนั้น กล่าวได้ว่า ประโยชน์ทางการศึกษาในทัศนะของพุทธศาสนาเบื้องต้น คือ การรับรู้ เพื่อให้มีฐานทางด้านความคิด ที่ถูกต้องหรือการสร้างฐานความคิดที่ดี เพื่อนำไปสู่กระบวนการปฏิบัติเพื่อให้เกิดพฤติกรรมที่ถูกต้อง และเหมาะสมในด้านต่างๆ จะเห็นได้ว่า การศึกษาเบื้องต้นนั้นมุ่งประโยชน์ด้านปัจเจกบุคคลในหลาย ด้าน เช่น ด้านแนวคิด ด้านการปฏิบัติและพฤติกรรมแล้วจึงขยายไปสู่ระดับบุคคลอื่นหรือสังคมที่กว้าง ขึ้น นอกจากนี้การเปลี่ยนแปลงทางด้านพฤติกรรม ซึ่งเกิดจากการเรียนรู้ยังเป็นพื้นฐานในการพัฒนา ไปสู่ความเปลี่ยนแปลงภายในที่สูงขึ้น กล่าวคือ การเกิดพฤติกรรมในการแสวงหาความหลุดพ้น เกิด พฤติกรรมใฝ่สันติคือความสงบ เพื่อให้เกิดสันติสุขภายในอย่างแท้จริง เพื่อให้เห็นกระบวนการแห่งการ เรียนรู้ที่โยงไปถึงการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวสรุปได้เป็นแผนภาพที่ ๕ ดังนี้

แผนภาพที่ ๕ กระบวนการคิดสร้างสรรค์สู่พฤติกรรมที่ดี

ที่มา : สมบัติ บุญเรือง, ๒๕๔๕, หน้า ๓๖.

๓. ระดับของการศึกษาในพุทธศาสนา ระดับของการเรียนตามกระบวนการเรียนรู้ใน พุทธศานานอกจากจะให้ความกระจ่างต่อปัญหาที่สำคัญหลายๆ แง่มุม เช่น การศึกษาที่ถูกต้องควร เป็นอย่างไร หรือประโยชน์ที่จะได้รับการศึกษานั้นคืออะไร หรือชีวิตที่ดีควรดำเนินไปในทิศทางใด รวมทั้งเป้าหมายที่แท้จริงของชีวิตคืออะไร เป็นต้น ปัญหาต่างๆ เหล่านี้มีคำตอบดังที่กล่าวไว้แล้วใน หัวข้อข้างต้น ในหัวข้อนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นการสรุปถึงเป้าหมายของระดับการศึกษาทางพุทธศาสนา กำหนดได้ ๒ ระดับ คือ

ก. ความรู้ระดับโลกียะ ซึ่งเป็นส่วนกำหนดทิศทางหรือเป็นปัจจัยในการพัฒนาชีวิตด้าน ต่างๆ ในทิศทางที่ถูกต้องเหมาะสมที่เกี่ยวข้องกับความเป็นไปของชีวิต เช่นความเป็นผู้ประพฤติน

กุศลกรรมบถความสงบสุขของตน/สังคม ความใส่ใจและเห็นคุณค่าในสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น

ข. ความรู้ระดับโลกุตตระ ความรู้ในขั้นนี้เป็นปัจจัยสำคัญในการพัฒนาทางจิตเพื่อประโยชน์สูงสุดในชีวิต กล่าวคือ ความรู้แจ้งแทงตลอดสัจจะตามความเป็นจริง โดยปฏิบัติตามกรอบแห่งอริยสัจ ๔ หรือมรรคมีองค์ ๘ เป็นการพัฒนาความรู้มาจากขั้นโลกียะ

ลักษณะของหลักสูตร/โครงการฝึกอบรม ได้มีจุดมุ่งหมายเพื่อการเรียนรู้ อาจกล่าวได้ว่าเน้นการพัฒนาตนเอง โดยแบ่งเป็น ๓ ระดับ คือ

๑. ระดับบุคคล ได้แก่ เป็นลูกที่ดีของพ่อแม่ เป็นศิษย์ที่ดีของครูอาจารย์ เป็นเพื่อนที่ดีของเพื่อน เป็นเยาวชนที่ดีของประเทศชาติ และเป็นศาสนิกชนที่ดีของพุทธศาสนา

๒. ระดับปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่น ได้แก่ การเข้าใจสัจธรรมและคุณธรรมเพื่อการทำงานและอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข

๓. ระดับสังคม ได้แก่ การเป็นคนดีของสังคม และการทำตนให้เป็นประโยชน์แก่ส่วนรวม เป็นต้น

ลักษณะการปกครอง วัดได้เน้นการปกครองแบบสังฆะ เพื่อส่งเสริมการอยู่ร่วมกันอย่างแบ่งปัน โดยมีกองทุนพุทธทายาท และพุทธสหกรณ์ เป็นหน่วยงานกลาง

สรุปได้ว่าจากหลักการที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาคุณธรรมสำหรับเยาวชนค่ายพุทธบุตรนั้น ได้เน้นที่การฝึกอบรมและพัฒนาเยาวชนให้มีคุณภาพ คือมีคุณธรรมและจริยธรรมมี ๓ ด้าน คือ ๑. การรู้จักตนเองทั้งในด้านคุณค่าและคุณธรรม ๒. เป็นประโยชน์ต่อสังคมทั้งชุมชนและ ทัวไป ๓. มีส่วนในการสร้างอารยธรรมอันดีของมนุษยโลก การพัฒนาเยาวชนโดยการเริ่มมองที่ศาสนาเป็นจุดแรกโดยใช้แนวทางการสร้างเยาวชนผ่านการฝึกฝนอบรมให้เรียนรู้ถึงความสำคัญของศาสนาที่มีประโยชน์ทั้งตนเองและผู้อื่น คือ ผู้เกิดจากธรรม เป็นการสร้างคนให้เข้าใจธรรมโดยธรรมชาติที่เป็นจริงตามที่เห็นแบบพระพุทธเจ้า ซึ่งพระพุทธเจ้าอยู่เพื่อผู้อื่น คือไม่สร้างปัญหาให้ผู้อื่น เป็นการอยู่อย่างต่ำ แต่กระทำอย่างสูง ด้วยการฝึกตนให้รู้จักพอเพียงต่อสิ่งที่ตนมี ยินดีในสิ่งที่ตนได้ ใช้จ่ายเท่าที่จำเป็นเน้นประหยัด ฝึกหัดให้เป็นนิสัย เป็นหัวใจของพุทธบุตร ด้วยหลักการเน้นคุณธรรมที่ว่า ๕ ดีเพื่อชีวิตของท่านปัญญานันทภิกขุ คือ ๑. คิดดีเป็น ๒. พูดดีเป็น ๓. ทำดีเป็น ๔. คบคนดีเป็น ๕. ไปสู่สถานที่ดีเป็น ๕ ดีเพื่อสังคมของท่านพุทธทาสภิกขุ คือ

๑. เยาวชนจะต้องเป็นลูกที่ดีของพ่อแม่

๒. เยาวชนจะต้องเป็นศิษย์ที่ดีของครูอาจารย์

๓. เยาวชนจะต้องเป็นเพื่อนที่ดีของเพื่อน

๔. เยาวชนจะต้องเป็นพลเมืองที่ดีของประเทศชาติ

๕. เยาวชนจะต้องเป็นศาสนิกชนที่ดีของศาสนา

นับเป็นมรดกธรรมสำคัญในการจัดการเรียนรู้ด้วยการฝึกฝนอบรมคุณธรรมแก่เยาวชนที่จะปลูกฝังคุณลักษณะที่ดีงามให้เกิดขึ้น ตามหลักศาสนา ฝึก ลด ละ เลิก และเพิ่มพูนความดีทางศีลธรรมแก่ตนเองและสังคมด้วยการทำ ๕ ดี เพื่อสังคม และ ๕ ดี เพื่อชีวิต สู่การปฏิบัติจริง ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในการที่จะช่วยให้บรรลุเป้าหมายให้เยาวชนมีความรู้ดี ความสามารถดี และประพฤติดี จึงถือว่าเป็นผู้ที่พร้อมด้วย “วิชาและจรณะ” นำสู่ความเป็นผู้ใหญ่ที่ดี และสังคมดี ซึ่งต้องอาศัยความร่วมมือร่วมใจระหว่าง “บ้าน วัด โรงเรียน” เป็นสำคัญ

๔.๒ พัฒนาการแบบบูรณาการจากบ้าน วัด โรงเรียน

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) ได้อธิบายว่า การศึกษานั้นต้องจัดเพื่อให้บุคคลมีความรู้ ความสามารถในการประกอบกิจการ และในการอยู่ในสังคมได้เป็นอย่างดี โดยให้เขามีความเป็นคนโดยสมบูรณ์ เพราะเหตุเพียงที่เกิดมามีรูปร่างเป็นคน ต่อเมื่อมีการปฏิบัติประกอบด้วยความรู้สึกผิดชอบชั่วดีสมกับความเป็นคน จึงจะเรียกว่า เป็นคนโดยธรรม เมื่อมีธรรมของคนบริบูรณ์ จึงจะถือว่าเป็นคนโดยสมบูรณ์^{๑๐}

พุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายของการพัฒนาว่า เป็นสภาพที่เป็นกลางๆ ทำให้เจริญก้าวหน้า และการพัฒนานั้นต้องดับทุกข์ได้ด้วย ไม่มีดีมีชั่วปะปนอยู่ด้วย ดังความตอนหนึ่งว่า พัฒนาแปลว่าเจริญ หมายถึง มากขึ้นหรือเพิ่มขึ้นเท่านั้นเอง ไม่ได้หมายความว่าชั่วหรือดีเช่น ผมที่ศีรษะมันรกรหนาแน่นขึ้นก็เรียกได้ว่าผมมันพัฒนาเหมือนกัน แต่ไม่ได้หมายถึงว่าดี คำว่า พัฒนาเป็นกลางๆ คือต้องพัฒนาให้เป็นในทางที่ดับทุกข์ คือต้องไม่มีดีมีชั่ว ไม่มีบวกมีลบ^{๑๑}

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) กล่าวถึง หลักไตรสิกขาว่าเป็นข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสา สำหรับศึกษาคือฝึกหัดอบรม กาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้ยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุด คือพระนิพาน โดยแบ่งเป็น ๓ อย่างได้แก่

- ๑) สิลสิกขา เป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางความประพฤติอย่างสูง
 - ๒) จิตตสิกขา เป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมจิตเพื่อให้เกิดคุณธรรม เช่น สมาธิอย่างสูง
 - ๓) ปัญญาสิกขา เป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง
- และกล่าวถึงการพัฒนาศรีพยานุชย์ว่า การพัฒนาคนนั้น สิ่งสำคัญของการพัฒนาก็คือปัญญา เพราะทำให้รู้จักสิ่งทั้งหลายและรู้ที่จะปฏิบัติต่อสิ่งนั้นอย่างไร การพัฒนาจะเป็นไปพร้อมกัน ทั้งพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา^{๑๒}

สุนน อมรวิวัฒน์ ได้อธิบายถึง ไตรสิกขาว่า การศึกษาตามหลักไตรสิกขานั้นต้องเป็นการฝึกหัดอบรมตนด้วยตนเอง และประเมิณผลสำเร็จด้วยตนเอง แต่มิได้ปิดกั้นคำแนะนำสั่งสอนจากัลยาณมิตร ไตรสิกขาเป็นการฝึกหัดอบรมที่เป็นขั้นตอนสืบเนื่อง เริ่มจากรูปธรรมไปสู่นามธรรม เป็นการพัฒนามนุษย์ทั้งกาย วาจา ความคิด จิตใจ อารมณ์ สังคมและสติปัญญา

ทิตินา แคมมณี และคณะ อธิบายถึง การพัฒนาเด็กตามหลักของพระพุทธศาสนา ว่า ในการอบรมเลี้ยงดูเด็ก ทางด้านร่างกายนั้น ต้องยึดหลักของศีลในการควบคุมพฤติกรรมต่างๆ และยึดหลักของความพอเหมาะ พอดีในการเลี้ยงดู ส่วนทางด้านจิตใจ ต้องยึดหลักของสมาธิ และปัญญาดังนั้น การอบรมเลี้ยงดูเด็กที่ยึดหลักการพื้นฐานทางพระพุทธศาสนาจึงมิใช่การเลี้ยงดูให้ร่างกายเติบโตมีสุขภาพที่สมบูรณ์เท่านั้น หากยังต้องให้มีการอบรมสั่งสอน ให้เด็กมีความคิดเห็นในทางที่ถูกต้องและปฏิบัติตนในทางที่ชอบธรรม^{๑๓}

^{๑๐} สมเด็จพระญาณสังวร, (สุวฑฺฒโน), **หลักพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๓๔๔-๓๔๕.

^{๑๑} พุทธทาสภิกขุ, **การสังเคราะห์ส่วนที่ยังขาดอยู่**, (นนทบุรี: พิมพ์ดี, ๒๕๓๓), หน้า ๓๓.

^{๑๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **การศึกษากับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก, ๒๕๔๒), หน้า ๑๒.

^{๑๓} ทิตินา แคมมณี และคณะ, **หลักการและรูปแบบการพัฒนาเด็กปฐมวัยตามวิถีไทย**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๒๘-๓๙.

ยุวดี กังสตาล ได้กล่าวไว้ในบทความเรื่องวัฒนธรรมสถานศึกษาและการพัฒนาผู้เรียน โดยมีใจความย่อ คือ ให้สถานศึกษาเป็นศูนย์รวมในการแก้ไขปัญหาต่างๆ เกี่ยวกับเยาวชน เพราะเมื่อคนเราได้รับการศึกษาที่ดีแล้ว ก็จะอบรมได้ดีและมีศักยภาพ มีทักษะเอาตัวรอดได้^{๑๔}

กาญจนา แก้วเทพ ได้กล่าวว่า โมเดลการขับเคลื่อนรณรงค์ทางสังคมแบบดั้งเดิม “บวร” เป็นกระบวนการทางประชาสังคมรูปแบบหนึ่งที่รวมเรียกว่า “บ้าน วัด โรงเรียน” โดยเป็นการนำเอารูปแบบและแนวคิดการพัฒนาที่อาศัยสถาบันหลักสำคัญ ๓ สถาบันในชุมชน ได้แก่ สถาบันการปกครอง ซึ่งหมายถึง บ (บ้าน) สถาบันทางศาสนา ซึ่งหมายถึง ว (วัด) และสถาบันการศึกษา ซึ่งหมายถึง ร (โรงเรียน) มาผนึกกำลังกันจัดตั้งเป็นองค์กรเพื่อนำมารองรับและดำเนินการต่างๆ ของทางราชการและของชุมชน

การสังเกตการณ์เกี่ยวกับการขับเคลื่อนรณรงค์ทางสังคมในพื้นที่ชุมชนต่างๆ ในอดีตที่ผ่านมาพบว่า การขับเคลื่อนรณรงค์ทางสังคม หรือการสร้างเครือข่ายความร่วมมือในชุมชน โดยทั่วไปมักนิยมใช้ตัวแบบภาคีความร่วมมือของสถาบันหลักทางสังคมที่เรียกว่า “บ ว ร” ซึ่งเป็นตัวแบบดั้งเดิม (Classical Model) ที่ใช้ต่อเนื่องกันมาเป็นเวลาช้านานหลายสิบปี ทั้งนี้ ตัวแบบดังกล่าวเป็นการประสานสัมพันธ์และกระบวนการทำงานร่วมกันระหว่าง “บ้าน วัด และโรงเรียน”

ในระดับชุมชน บ้าน ในที่นี้มีความหมายถึง “หมู่บ้าน” และ “แกนนำชุมชน” รวมถึงแกนนำที่เป็นทางการซึ่งอยู่ในชุมชน เช่น ผู้ใหญ่บ้าน กำนันเป็นต้น ส่วน วัด หมายถึง “สถาบันศาสนาและแกนนำด้านศาสนา” ที่อยู่ในอาณาบริเวณของพื้นที่ชุมชนที่ทำการรณรงค์ และโดยทั่วไปในสังคมชุมชนของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในชนบท วัดจึงหมายถึง พระภิกษุสงฆ์ และเจ้าอาวาส ซึ่งเป็นผู้ทรงอิทธิพลต่อการปรับเปลี่ยนและโน้มน้าวชักจูงใจให้ประชาชนในพื้นที่เกิดความตระหนักและเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมเพื่อการขับเคลื่อนทางสังคมในด้านต่างๆ ส่วนสุดท้ายได้แก่ โรงเรียน ก็มีความหมายถึง “สถาบันการศึกษาและแกนนำทางความคิด อันได้แก่ ครู อาจารย์” ในพื้นที่

ทั้งนี้ ภายใต้วัยแบบ “บ ว ร” ดังกล่าว ถือเป็นกลไกที่ทำงานภายใต้ระบบคิดที่อาศัยผู้นำทางความคิดหลักของชุมชน ๓ ส่วนประสานกัน หรือเรียกว่า “สามประสานแกนนำ” ซึ่งแกนนำทั้งสามส่วนหากพิจารณาในเชิงมนุษยวิทยาชุมชนถือว่า เป็นตัวแทนของทรัพยากรอำนาจ (Power Resource) ของชุมชน ตัวแบบนี้เชื่อว่า ตัวแทนของทรัพยากรอำนาจดังกล่าวมีบทบาทในการชักจูงใจหรือโน้มน้าวใจให้คนในชุมชนซึ่งเป็นเป้าหมายของการรณรงค์ในเรื่องต่างๆ เกิดการเปลี่ยนแปลงความรู้ความเข้าใจ ความเชื่อ ทศนคติ รวมไปถึงเกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมให้เป็นไปตามที่กลุ่มแกนนำในการรณรงค์ต้องการ อันจะนำไปสู่การพัฒนาชุมชนในด้านต่างๆ ต่อไป ภายใต้วัยแบบดังกล่าว จึงต้องอาศัยความเข้าใจอันดีและการบรรลุข้อตกลงร่วมกันของแกนนำชุมชนทั้ง ๓ ส่วนดังกล่าว ภายใต้อำนาจสังคมไทยโดยเฉพาะสังคมในชนบทหรือสังคมที่อยู่นอกเขตเมือง ตัวแบบ “บวร” ยังสามารถทำงานค่อนข้างได้ผลในหลายพื้นที่^{๑๕}

^{๑๔} ยุวดี กังสตาล, “วัฒนธรรมสถานศึกษากับการพัฒนาผู้เรียน”, วารสารกรมวิชาการกรมวิชาการ, ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๖ (มิถุนายน ๒๕๔๕) : ๖๘

^{๑๕} กาญจนา แก้วเทพ และพิรญา ศรีเพชรารุช, “บทบาทของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมเพื่อดำรงรักษาความเป็นชุมชนเข้มแข็ง บ้านน้ำเกีฮัน ถึงอำเภอภูเพียง จังหวัดน่าน”, (วารสารนิเทศศาสตร์, ปีที่ ๒๕ ฉบับที่ ๒, ๒๕๕๑), หน้า ๑๐๓.

สุชี ดิสงคราม ได้กล่าวถึงสภาพปัญหาทั่วไปในปัจจุบันนี้ว่า จากสภาพทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วมีผลทำให้การศึกษาต้องพัฒนาและเปลี่ยนแปลงไปด้วยรัฐบาล โดยกระทรวงศึกษาธิการ จึงได้กำหนดนโยบาย การ ปฏิรูปการศึกษา ซึ่งจุดมุ่งหมายของการศึกษาเพื่อสร้างบุคคลแห่งการเรียนรู้ องค์การแห่งการเรียนรู้ และสังคมแห่งการเรียนรู้เกิดขึ้นให้ถึงจุดมุ่งหมายสูงสุดที่กำหนดไว้ คือ เพื่อให้ประชาชนมีศักยภาพในการพัฒนาตนเองให้มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น และพัฒนาประเทศให้สามารถอยู่ในสังคมโลกได้อย่างมีความสุข^{๑๖}

พิชญ์รัชต์ บุญช่วย ได้ศึกษาเรื่องการศึกษากระบวนการสร้างภavana ๔ โดยใช้หลักไตรสิกขา กล่าวถึงความหมายและความสำคัญของไตรสิกขาและภavana ๔ สรุปได้ความว่าไตรสิกขาเป็นกระบวนการฝึกอบรมตนในด้านความประพฤติทางกาย ความประพฤติทางจิต และความสามารถทางปัญญา เพื่อการหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลสอันเนื่องมาจากการรู้แจ้งสังขธรรมตามความเป็นจริง และภavana ๔ เป็นคุณสมบัติที่เกิดขึ้นจากการฝึกอบรมนั้น สามารถนำไปใช้ประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตให้พ้นทุกข์ ซึ่งการศึกษาและอบรมตนตามหลักไตรสิกขา เป็นการฝึกฝนวิธีการใช้องค์ประกอบทั้ง ๓ ด้าน คือด้านร่างกาย จิตใจ และปัญญา ให้ทำหน้าที่อย่างมีประสิทธิภาพในการหาเลี้ยงชีวิตที่ถูกต้อง และนาพาชีวิตให้พบกับประโยชน์สูงสุด^{๑๗}

จากการศึกษาของ ศิริกาญจน์ โกสุมภ์ ได้ศึกษาวิจัยการมีส่วนร่วมของชุมชนและโรงเรียนได้แบบของการมีส่วนร่วม ๓ แบบ ประกอบด้วย

๑) การมีส่วนร่วมของชุมชนและโรงเรียนแบบชายขอบ (Marginal Participation) เป็นลักษณะการมีส่วนร่วมมือ หรือการทำกิจกรรมร่วมกันระหว่างโรงเรียนและชุมชนที่มีข้อจำกัดอันทำให้มีการมีส่วนร่วมไม่เต็มที่ คือมีน้อยนั่นเอง ข้อจำกัดนี้อาจเกิดจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกันระหว่าง ๒ ฝ่าย ฝ่ายหนึ่งรู้ดีกว่าตนเองด้อยอำนาจกว่าหรือมีทรัพยากรเชิงอำนาจ เช่น เป็นผู้มีความรู้ต่ำกว่าจึงทำให้ไม่ปรารถนาเข้ามามีส่วนร่วมอย่างเต็มที่ นั่นคือความเข้มข้นของการมีส่วนร่วมน้อย

๒) การมีส่วนร่วมของชุมชนและโรงเรียนแบบเป็นบางส่วน (Partial Participation) การมีส่วนร่วมแบบบางส่วนเป็นการเข้ามาเกี่ยวข้องของประชาชนในชุมชน หรือกิจกรรมการศึกษาในระดับความเข้มข้นมากกว่าแบบชายขอบ กิจกรรมโดยคณะกรรมการโรงเรียนจึงมีความสำคัญที่รัฐถือว่าเป็นนโยบายสำคัญ ซึ่งสามารถสร้างความชอบธรรมในการจัดการศึกษาของไทย

๓) การมีส่วนร่วมของชุมชนและโรงเรียนแบบสมบูรณ์ (Full Participation) เป็นการมีส่วนร่วมระหว่างโรงเรียนและชุมชนโดยทั้งสองฝ่ายร่วมกันอย่างเข้มข้น และเท่าเทียมกัน ต่างฝ่ายต่างมีอิทธิพลต่อกิจกรรมร่วมกัน ทุกฝ่ายมีส่วนร่วมได้เต็มที่

จากทั้ง ๓ แบบการมีส่วนร่วมของชุมชนกับโรงเรียนคงเป็นที่ชัดเจนว่าความคาดหวังของทุกคนคงอยากให้เป็นลักษณะการมีส่วนร่วมแบบสมบูรณ์มากที่สุด แต่ความเป็นจริงแล้วความสัมพันธ์

^{๑๖} สุชี ดิสงคราม, “สภาพปัจจุบันปัญหาและความต้องการเทคโนโลยีและนวัตกรรมทางการศึกษาในโรงเรียนขยายโอกาสทางการศึกษา สังกัดสำนักงานการประถมศึกษาแห่งชาติ เขตการศึกษา ๑๐”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, สาขาหลักสูตรและการสอน (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๓๖).

^{๑๗} พิชญ์รัชต์ บุญช่วย, “การศึกษากระบวนการสร้างภavana ๔ โดยใช้หลักไตรสิกขา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย), ๒๕๔๗.

ระหว่างโรงเรียนกับชุมชนจะอยู่ในแบบบางส่วน หรือไม่ก็แบบชายขอบเป็นส่วนใหญ่ จึงทำให้ระบบการศึกษาของประเทศประสบกับปัญหาหลายอย่างตามมา

กลไกการมีส่วนร่วมของชุมชนกับโรงเรียนคงไม่ราบรื่นสวยงามอย่างที่เขียนไว้ในพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ แต่ตรงกันข้ามความสัมพันธ์ระหว่างสถานศึกษาและชุมชนนั้นวันยิ่งเห็นห่างออกไปทุกที ยังมีความไม่เท่าเทียมกันด้วยสภาพสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงเป็นสังคมเมืองมากขึ้น ผู้ปกครองก็ไม่เข้าใจความเคลื่อนไหวและการปรับเปลี่ยนนโยบายการศึกษาของรัฐ และสถานศึกษา และมีทัศนคติที่ไม่ดีเป็นตัวนำ ต่างฝ่ายต่างมีความเห็นที่แตกต่างกัน รวมทั้งภารกิจการทำงานของฝ่ายปกครองก็มีส่วนทำให้ไม่สามารถเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา ซึ่งแต่เดิมเคยเป็นสังคมชนบทมีการพึ่งพาอาศัยกันและกัน กิจกรรมธรรมเนียมประเพณีที่มีความเกี่ยวโยงเชื่อมผูกพันผสานกันระหว่างวัด บ้าน และโรงเรียน กิจกรรมเหล่านี้จางหายไป ประกอบกับการอพยพย้ายถิ่นฐานทำกินไปสร้างสังคมใหม่ ทำให้ความผูกพันระหว่างกันมีน้อยลง^{๑๘}

มนูญ วงศ์นารี ได้นำพุทธธรรมมาอธิบายลักษณะของมนุษย์ที่สมบูรณ์ว่าต้องประกอบด้วยองค์ของความสม บรูณ์ ๒ ประการคือ มีความสมบูรณ์ด้านความรู้ และปัจจัย ๔ (อามิสเวปุลละ) และความสมบูรณ์ทางความดี (ธัมมเวปุลละ) หลักปฏิบัติเพื่อชีวิตที่สมบูรณ์ของมนุษย์ คือ ละเว้นความชั่ว ทาความดี มีความขยันเก็บออมมาก แต่ใช้น้อย และรู้จักปล่อยวาง^{๑๙}

สุรียน อัจฉรินทร์ ได้ศึกษาเรื่อง บทบาทของบวร (บ้าน วัด โรงเรียน) ในการพัฒนาชุมชน : ศึกษาเฉพาะกรณีบ้านโนรา อำเภอบางบาล จังหวัดร้อยเอ็ด ผลการวิจัยพบว่า ทุกข้อเป็นไปตามสมมติฐาน แต่มีระดับแตกต่างกันกล่าวคือ สถาบันครอบครัวและเครือญาติมีบทบาทอย่างมากในการพัฒนาหมู่บ้านโนราทั้งทางด้านการศึกษา เศรษฐกิจ และด้านสังคม ขณะที่สถาบันศาสนาและความเชื่อมีบทบาทน้อยและสถาบันการศึกษามีบทบาทน้อยมากในการพัฒนาหมู่บ้านโนรา นอกจากนี้ผลการวิจัยยังบ่งชี้ว่า สถาบันครอบครัวและเครือญาติ สถาบันศาสนาและความเชื่อและสถาบันการศึกษามีความสัมพันธ์ในการพัฒนาชุมชน แต่สถาบันครอบครัวและเครือญาติมีบทบาทมากที่สุดในการพัฒนาชุมชนของหมู่บ้านโนราแห่งนี้^{๒๐} การขับเคลื่อนสังคมในบางพื้นที่เริ่มมีการพัฒนาและขยายภาคีเครือข่ายความร่วมมือที่มากกว่าสถาบันหลักแบบสามประสาน “บ ว ร” ดังเช่นที่ชุมชน ได้ดำเนินการขับเคลื่อนสังคมเพื่อพลิกฟื้นชุมชน และสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน

กล่าวโดยสรุปกลไกการพัฒนาประเทศที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือการที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาของแต่ละท้องถิ่นของตนเอง ซึ่งการมีส่วนร่วมนั้นเกิดขึ้นระหว่างสองฝ่ายคือทั้งชุมชน และสถานศึกษา เป็นการเอื้อเฟื้อกันและกัน กล่าวคือชุมชนต้องร่วมสร้างความเข้มแข็งให้กับบ้าน วัด โรงเรียน และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เพิ่มทุนทางสังคม สนับสนุนการจัดการองค์

^{๑๘} ศิริกาญจน์ โกสมุก, “การมีส่วนร่วมของชุมชนและโรงเรียนเพื่อการจัดการ ศึกษาขั้นพื้นฐาน”, **ปริญญาณิพนธ์ กศ.ด.(พัฒนศึกษาศาสตร์)**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๔๒), หน้า (บทคัดย่อ).

^{๑๙} มนูญ วงศ์นารี, **ธรรมะกับชีวิตที่สมบูรณ์ของมนุษย์**, (กรุงเทพมหานคร: นภาพกรณ์การพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๑๖-๑๗.

^{๒๐} สุรียน อัจฉรินทร์ “บทบาทของบวร (บ้าน วัด โรงเรียน) ในการพัฒนาชุมชน : ศึกษาเฉพาะกรณีบ้านโนรา อำเภอบางบาล จังหวัดร้อยเอ็ด” **จุฬาลงกรณ์บัณฑิตวิทยาลัย**, (กรุงเทพมหานคร: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า (บทคัดย่อ).

ความรู้ การถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น ร่วมคิด ร่วมทำในพื้นที่โดยร่วมพัฒนาค้นในชุมชนให้มีคุณภาพ เพื่อเป็นทุนทางมนุษย์ ส่วนบทบาทของโรงเรียนก็ต้องเป็นแหล่งความรู้ สร้างองค์ความรู้สู่ชุมชน ร่วมวิจัยกับชุมชน เป็นที่ปรึกษาหารือทางวิชาการ สร้างกระบวนการเรียนรู้ให้แก่ชุมชน สนับสนุนให้ชุมชนมีศักยภาพในการจัดการความรู้เพื่อการพัฒนาท้องถิ่นตนเอง สร้างหลักสูตรการเรียนการสอน โดยนำวิถีชีวิตในแต่ละท้องถิ่นมาเป็นสื่อการเรียนรู้ หากทุกส่วนให้ความสำคัญซึ่งกันและกัน รวมทั้งมีความตระหนักร่วมกันก็จะเป็นจุดเริ่มต้นของการพัฒนาประเทศที่สมบูรณ์ และยั่งยืนตลอดไป

๔.๓ ผลการใช้ตัวแบบทางสังคมในการพัฒนาพฤติกรรมตามแนววิถีพุทธของโรงเรียนบ้านเขว

ผู้ศึกษาวิจัยเมื่อพิจารณาผลการใช้ตัวแบบทางสังคมในการพัฒนาพฤติกรรมตามแนววิถีพุทธของโรงเรียนบ้านเขว โดยใช้แบบสัมภาษณ์ที่เกี่ยวกับความเห็นต่อ ครูผู้สอน นักเรียนและผู้ปกครอง การพัฒนาพฤติกรรมตามแนววิถีพุทธโดยแยกออกประกอบด้วย ๑) พฤติกรรมการปฏิบัติตนตามหลักอริยบท ๔ ๒) พฤติกรรมการปฏิบัติตนตามหลักสังคหวัตถุ ๔ ๓) พฤติกรรมการสวดมนต์ไหว้พระ ๔) พฤติกรรมการทำบุญตักบาตร ๕) พฤติกรรมการฝึกสมาธิ ๖) พฤติกรรมการใช้วาจาที่สุภาพ ๗) พฤติกรรมการปฏิบัติตนตามหลักเบญจศีล ๘) พฤติกรรมการปฏิบัติตนตามหลักเบญจธรรม ๙) พฤติกรรมด้านความซื่อสัตย์สุจริตและความอดทน ๑๐) พฤติกรรมด้านความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ ๑๑) พฤติกรรมด้านการให้อภัยแก่บุคคลอื่น

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมีการศึกษาภาคสนาม (Field Study) ด้วยการสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้องของสถานศึกษา เช่น ผู้บริหารสถานศึกษา คือ นายประชา แสนเย็น ผู้อำนวยการโรงเรียนบ้านเขว ระบุว่า “ระบบการบริหารจัดการโรงเรียนมีการวางแผนปฏิบัติการอย่างเป็นระบบ ประชุม คณะกรรมการ สถานศึกษา บ้าน วัด โรงเรียน เพื่อกำหนดวิสัยทัศน์ พันธกิจ เป้าหมาย หลักสูตร คุณสมบัติที่พึงประสงค์สอดคล้องกับแนวทางการดำเนินงานตามโครงการโรงเรียนวิถีพุทธโรงเรียนกับชุมชนได้วางแผนการดำเนินงานร่วมกัน มีการประชาสัมพันธ์จัดกิจกรรมวันสำคัญร่วมกันระหว่างบ้าน วัด โรงเรียน ส่งเสริมพัฒนาการเรียนรู้เพื่อให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มีการนิเทศการติดตามประเมินผลจากบุคคลที่เกี่ยวข้องที่เป็นระบบอย่างต่อเนื่อง ส่วนในระบบหลักสูตร ผู้บริหาร และคณะครูมีการประชุมวางแผนจัดทำหลักสูตรสถานศึกษา บูรณาการตามหลักวิถีพุทธทุกกลุ่มสาระการเรียนรู้เชื่อมโยงกับชีวิตประจำวันเสนอผ่านความเห็นชอบคณะกรรมการ สถานศึกษาขั้นพื้นฐานของโรงเรียน”^{๒๑} นำเสนอผลการวิจัยโดยวิธีพรรณนาความเรียง ดังนี้

๑. พฤติกรรมการปฏิบัติตนตามหลักอริยบท ๔ ฉันทะ ความพอใจ เช่น นักเรียนมีความพอใจในการเรียนวิชาพระพุทธศาสนา ตั้งใจทำกิจกรรมต่างๆ และมีความคิดริเริ่มใหม่ๆ ปรึกษาหารือร่วมกัน จึงทำกิจกรรมต่างๆ ลุล่วงไปด้วยดี วิริยะ ความเพียร เช่น ขยันเรียน จิตตะ ความใจจดจ่อ วิมังสา ความไตร่ตรองการเรียนรู้^{๒๒}

๒. พฤติกรรมการปฏิบัติตนตามหลักสังคหวัตถุ ๔ ทาน รู้จักเผื่อแผ่ แบ่งปัน ช่วยเหลือ

^{๒๑} สัมภาษณ์ นายประชา แสนเย็น, ผู้อำนวยการโรงเรียนบ้านเขว, ๒ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๒๒} สัมภาษณ์ นายปิ่น ธงฤทธิ์, ครูโรงเรียนบ้านเขว, ๒ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

ปิยวาจา รู้จักใช้คำพูดให้เหมาะสม กัลยาณมิตตตา รู้จักเลือกคบคนดีเป็นเพื่อน^{๒๓}

๓. พุทธธรรมการสวดมนต์ไหว้พระ สวดมนต์ไหว้พระในวันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา วันเข้าพรรษา-ออกพรรษา และประจำวัน ฯลฯ

๔. พุทธธรรมการทำบุญตักบาตร นิยมทำบุญตักบาตรในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา และเทศกาลสำคัญ เช่น วันสงกรานต์ ปีใหม่ วันพ่อแห่งชาติ วันแม่แห่งชาติ ฯลฯ

๕. พุทธธรรมการฝึกสมาธิ ฝึกสมาธิในวันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา ในวันเข้าพรรษา-ออกพรรษา และการเข้าค่ายคุณธรรม

๖. พุทธธรรมการใช้วาจาที่สุภาพ พูดความจริงคำที่เกิดประโยชน์ตนและคนอื่น อ่อนหวานฟังเข้าใจง่าย พูดด้วยหางเสียงที่เอ็นดูมีเมตตา ชอบพูดคำที่ถูกกาลเทศะ บุคคล^{๒๔}

๗. พุทธธรรมการปฏิบัติตนตามหลักเบญจศีล เว้นจากการฆ่า การประทุษร้ายกัน ไม่ทำร้ายร่างกายเพื่อนๆ เช่น ไม่ทำร้าย เว้นจากการถือเอาของที่เขามาได้ให้ ไม่หยิบสิ่งของต่างๆ ของเพื่อน ในโรงเรียนไปและหากเก็บของต่างๆ ได้ก็คืนให้ เว้นจากการประทุษพิณในกาม ไม่พูดจาชวนลาม เพื่อนผู้หญิงหรือเพื่อนชายอันส่อไปในทางผิดประเวณีหรือเชิงการพูดเชิงชู้สาว เว้นจากการพูดเท็จ โกหก หลอกลวง ไม่พูดโกหกต่อเพื่อนๆ เว้นจากน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ไม่ยุ่งเกี่ยวกับสิ่งเสพติดหรือสุรายาเมาทุกประเภท

๘. พุทธธรรมการปฏิบัติตนตามหลักเบญจธรรม เมตตาและกรุณา มีคุณธรรมในใจ คือ มีเมตตาจิตต่อเพื่อน ผู้อื่น มีสติระมัดระวังการกระทำมากยิ่งขึ้น จริใจในการกระทำและไม่ประมาท ในการศึกษาเล่าเรียน สัมมาอาชีวะ รู้จักหน้าที่อันควรทำในวัยเรียน เช่น ช่วยเหลืองานคุณครู กามสังวร รู้จักยับยั้งจิตใจต่อเพื่อนๆ ไม่คิดในทางเสียหายหลอกลวง สัจจะ คือความสัตย์ เช่น ไม่ลอกข้อสอบของเพื่อนๆ สติสัมปชัญญะ รู้จักคิดและทำงานอย่างมีสติ รู้ตัวอยู่เสมอขณะคิดและทำงาน^{๒๕}

๙. พุทธธรรมด้านความซื่อสัตย์สุจริตและความอดทน โสรัจจะ หมายถึง ความสงบเสถียร อหิงสาคัมภีร์ รักความประณีตหมั่นจดและสงบเรียบร้อย เมื่อตนอดทนแล้ว ก็พยายามสงบใจ ทำให้เย็นลงด้วยอุบายอันชอบ เมื่อใจสงบแล้วกิริยาวาจาที่แสดงออกมาก็จะสงบเสถียร ดังนั้น โสรัจจะ จึงหมายถึง ความมีจิตเบิกบาน ไม่แสดงกิริยาอาการปรากฏให้เห็นแสดงกิริยาเรียบร้อยดีงาม ต่อเมื่อมีเหตุการณ์มากระทบ เป็นเหตุให้ต้องอดทนอดกลั้นคอยสนับสนุนขันติให้ไม่กำลังยิ่งขึ้น^{๒๖}

๑๐. พุทธธรรมด้านความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ กตัญญูต่อผู้ปกครอง กตัญญูต่อวัด พระสงฆ์ผู้ให้ความรู้ด้านคุณธรรมจริยธรรม กตัญญูต่อโรงเรียนคุณครู ผู้บริหาร กตัญญูต่อประเทศไทย

๑๑. พุทธธรรมด้านการให้อภัยแก่บุคคลอื่น รู้จักคำว่า ขอโทษ เมื่อตนทำผิด รู้จักให้อภัยแก่เพื่อน/คนอื่น เมื่อเขาทำผิด มีจิตเมตตาและเข้าใจสิ่งที่เขาทำผิดแล้วว่าควรให้อภัยและหลีกเลี่ยงต่อสิ่งนั้น

ผู้ปกครองให้ความคิดเห็นเกี่ยวกับการนำหลักธรรมในการปรับพฤติกรรมของนักเรียน ด้วยประเด็นสำคัญดังต่อไปนี้

^{๒๓} สัมภาษณ์ นายสมศักดิ์ แฝงสีพล, ครูโรงเรียนบ้านเขว้า, ๒ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๒๔} สัมภาษณ์ นายคมเพชร ตรีพรหม, ครูโรงเรียนบ้านเขว้า, ๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๒๕} สัมภาษณ์ นางนุชจริย ชื่นนิรันดร์, ครูโรงเรียนบ้านเขว้า, ๓ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๒๖} สัมภาษณ์ นายณรงค์ ดวงจันทร์ทิพย์, ครูโรงเรียนบ้านเขว้า, ๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

๑. พฤติกรรมการปฏิบัติตนตามหลักอริยบท ๔ ฉันทะ ความพอใจ เช่น นักเรียนมีความพอใจในการเรียนวิชาพระพุทธศาสนา ตั้งใจทำกิจกรรมต่างๆ และมีความคิดริเริ่มใหม่ๆ ปรัชณาหาร่วมกัน จึงทำให้กิจกรรมต่างๆ ลุล่วงไปด้วยดี วิริยะ ความเพียร เช่น ขยันเรียน จิตตะ ความใจจดจ่อ วิมังสา ความไตร่ตรองการเรียนรู้^{๒๗}

๒. พฤติกรรมการปฏิบัติตนตามหลักสังคหวัตถุ ๔ ทาน คือ การรู้จักเผื่อแผ่ แบ่งปัน ช่วยเหลือ ปิยาจา รู้จักใช้คำพูดให้เหมาะสม กัลยาณมิตตตา รู้จักเลือกคบคนดีเป็นเพื่อน^{๒๘}

๓. พฤติกรรมมาสวดมนต์ไหว้พระ สวดมนต์ไหว้พระในวันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา วันเข้าพรรษา-ออกพรรษา และประจำวัน^{๒๙} ฯลฯ

๔. พฤติกรรมการทำบุญตักบาตร นิยมทำบุญตักบาตรในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา และเทศกาลสำคัญ เช่น วันสงกรานต์ ปีใหม่ วันพ่อแห่งชาติ วันแม่แห่งชาติ ฯลฯ

๕. พฤติกรรมการฝึกสมาธิ ฝึกสมาธิในวันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา ในวันเข้าพรรษา-ออกพรรษา และการเข้าค่ายคุณธรรม^{๓๐}

๖. พฤติกรรมการใช้วาจาที่สุภาพ พูดความจริงคำที่เกิดประโยชน์ตนและคนอื่น อ่อนหวานฟังเข้าใจง่าย พูดด้วยหางเสียงที่เอ็นดูมีเมตตา ชอบพูดคำที่ถูกกาลเทศะ บุคคล

๗. พฤติกรรมปฏิบัติตนตามหลักเบญจศีล เว้นจากการฆ่า การประทุษร้ายกัน ไม่ทำร้ายร่างกายเพื่อนๆ เช่น ไม่ทำร้าย เว้นจากการถือเอาของที่เขาไม่ได้ให้ ไม่หยิบสิ่งของต่างๆ ของเพื่อน ในโรงเรียนไปและหากเก็บของต่างๆ ได้ก็คืนให้ เว้นจากการประพฤติดินในกาม ไม่พูดจาฉวนฉาม เพื่อนผู้หญิงหรือเพื่อนชายอันส่อไปในทางผิดประเวณีหรือเชิงการพูดเชิงชู้สาว เว้นจากการพูดเท็จ โกหก หลอกลวง ไม่พูดโกหกต่อเพื่อนๆ เว้นจากน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ไม่ยุ่งเกี่ยวกับสิ่งเสพติดหรือสุรายาเมาทุกประเภท^{๓๑}

๘. พฤติกรรมปฏิบัติตนตามหลักเบญจธรรม เมตตาและกรุณา มีคุณธรรมในใจ คือ มีเมตตาจิตต่อเพื่อน ผู้อื่น มีสติระมัดระวังการกระทำมากยิ่งขึ้น จริใจในการกระทำและไม่ประมาท ในการศึกษาเล่าเรียน สัมมาอาชีวะ รู้จักหน้าที่อันควรทำในวัยเรียน เช่น ช่วยเหลืองานคุณครู กามสังวร รู้จักยับยั้งจิตใจต่อเพื่อนๆ ไม่คิดในทางเสียหายหลอกลวง สัจจะ คือความสัตย์ เช่น ไม่ลอกข้อสอบของเพื่อนๆ สติสัมปชัญญะ รู้จักคิดและทำงานอย่างมีสติ รู้ตัวอยู่เสมอขณะคิดและทำงาน

๙. พฤติกรรมด้านความซื่อสัตย์สุจริตและความอดทน โสรัจจะ หมายถึง ความสงบเสถียร อหิงสา ยาม รักความประณีตหมั่นจดและสงบเรียบร้อย เมื่อตนอดทนแล้ว ก็พยายามสงบใจ ทำใจให้เย็นลงด้วยอุบายอันชอบ เมื่อใจสงบแล้วกิริยาวาจาที่แสดงออกมาก็จะสงบเสถียร^{๓๒} ดังนั้น โสรัจจะ จึงหมายถึง ความมีจิตเบิกบาน ไม่แสดงกิริยาอาการปรากฏให้เห็นแสดงกิริยาเรียบร้อยดีงาม ต่อเมื่อมีเหตุการณืมากระทบ เป็นเหตุให้ต้องอดทนอดกลั้นคอยสนับสนุนขันติให้กำลังยิ่งขึ้น^{๓๓}

^{๒๗} สัมภาษณ์ นางสงกาญจน์ สมคำ ผู้ปกครองนักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๒๘} สัมภาษณ์ นางคำมัย ศรีเคน ผู้ปกครองนักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๒๙} สัมภาษณ์ นางนิศากร ศรีราชหา ผู้ปกครองนักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๓๐} สัมภาษณ์ นางกาญจนา ท่าโมลา ผู้ปกครองนักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๓๑} สัมภาษณ์ นางกิ่งแก้ว จันทเดช ผู้ปกครองนักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๓๒} สัมภาษณ์ นางสาววิตรี ดวงมา ผู้ปกครองนักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๓๓} สัมภาษณ์ นายสงกาญจน์ สมคำ ผู้ปกครองนักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

๑๐. พฤติกรรมด้านความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ กตัญญูต่อผู้ปกครอง^{๓๔} กตัญญูต่อวัด พระสงฆ์ผู้ให้ความรู้ด้านคุณธรรมจริยธรรม กตัญญูต่อโรงเรียนคุณครู ผู้บริหาร กตัญญูต่อประเทศไทย^{๓๕}

๑๑. พฤติกรรมด้านการให้อภัยแก่บุคคลอื่น รู้จักคำว่า ขอโทษ เมื่อตนทำผิด รู้จักให้อภัยแก่เพื่อน/คนอื่น เมื่อเขาทำผิด มีจิตเมตตาและเข้าใจสิ่งที่เขาทำผิดแล้วควรให้อภัยและหลีกเลี่ยงต่อสิ่งนั้น^{๓๖}

นักเรียนให้ความคิดเห็นเกี่ยวกับการนำหลักธรรมในการปรับพฤติกรรมของนักเรียนด้วยประเด็นสำคัญดังต่อไปนี้

๑. พฤติกรรมการปฏิบัติตนตามหลักอริยบท ๔ ฉันทะ ความพอใจ เช่น นักเรียนมีความพอใจในการเรียนวิชาพระพุทธศาสนา^{๓๗} ตั้งใจทำกิจกรรมต่างๆ และมีความคิดริเริ่มใหม่ๆ ปกป้องหารื้อร่วมกัน จึงทำให้กิจกรรมต่างๆ ลุล่วงไปด้วยดี วิริยะ ความเพียร เช่น ขยันเรียน^{๓๘} จิตตะ ความใจจดจ่อ วิมังสา ความไตร่ตรองการเรียนรู้^{๓๙}

๒. พฤติกรรมการปฏิบัติตนตามหลักสังคหวัตถุ ๔ ทาน รู้จักเผื่อแผ่ แบ่งปัน ช่วยเหลือ ปิยวาจา รู้จักใช้คำพูดให้เหมาะสม^{๔๐} กัลยาณมิตรตตา รู้จักเลือกคบคนดีเป็นเพื่อน^{๔๑}

๓. พฤติกรรมการสวดมนต์ไหว้พระ สวดมนต์ไหว้พระในวันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา วันเข้าพรรษา-ออกพรรษา และประจำวัน^{๔๒} ฯลฯ

๔. พฤติกรรมการทำบุญตักบาตร นิยมทำบุญตักบาตรในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา^{๔๓} และเทศกาลสำคัญ เช่น วันสงกรานต์ ปีใหม่ วันพ่อแห่งชาติ วันแม่แห่งชาติ^{๔๔}

๕. พฤติกรรมการฝึกสมาธิ ฝึกสมาธิในวันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา ในวันเข้าพรรษา-ออกพรรษา^{๔๕} และการเข้าค่ายคุณธรรม^{๔๖}

๖. พฤติกรรมการใช้วาจาที่สุภาพ พูดความจริงคำที่เกิดประโยชน์ตนและคนอื่น^{๔๗} อ่อนหวานฟังเข้าใจง่าย^{๔๘} พูดด้วยหางเสียงที่เอ็นดูมีเมตตา ชอบพูดคำที่ถูกต้องเหมาะสม

^{๓๔} สัมภาษณ์ นางทินทร คำสาวงค์ ผู้ปกครองนักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๓๕} สัมภาษณ์ นางคำมาย ชัยคำ ผู้ปกครองนักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๓๖} สัมภาษณ์ นางเตือนใจ อินทสร้อย ผู้ปกครองนักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๓๗} สัมภาษณ์ เด็กชายภาณุวัฒน์ สมคำ, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๑๐ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๓๘} สัมภาษณ์ เด็กชายนันทปรกรณ์ ศรีเคน, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๙ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๓๙} สัมภาษณ์ เด็กชายธีรพัฒน์ ศรีราชหา, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๙ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๔๐} สัมภาษณ์ เด็กหญิงกิตติยาพร ดวงคำ, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๙ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๔๑} สัมภาษณ์ เด็กหญิงน้ำฝน วงษาสืบ, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๙ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๔๒} สัมภาษณ์ เด็กหญิงอารียา ท่าไม้ลา, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๙ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๔๓} สัมภาษณ์ เด็กหญิงจุฑารัตน์ ศิริแก้วเลิศ, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๘ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๔๔} สัมภาษณ์ เด็กหญิงปณิดา จันทเดช, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๘ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๔๕} สัมภาษณ์ เด็กชายสุริยา คำสาวงค์, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๘ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๔๖} สัมภาษณ์ เด็กชายอนุก บุษะคำ, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๘ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๔๗} สัมภาษณ์ เด็กชายณัฐพงษ์ สุนทรพิธ, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๕ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๔๘} สัมภาษณ์ เด็กชายนพพล ภาเหล่า, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว้า, ๖ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

๗. พฤติกรรมการปฏิบัติตนตามหลักเบญจศีล เว้นจากการฆ่า การประทุษร้ายกัน ไม่ทำร้ายร่างกายเพื่อนๆ เช่น ไม่ทำร้าย^{๔๙} เว้นจากการถือเอาของที่เขามิได้ให้ ไม่หยิบสิ่งของต่างๆ ของเพื่อนในโรงเรียนไปและหากเก็บของต่างๆ ได้ก็คืนให้ เว้นจากการประพฤติผิดในกาม ไม่พูดจาหลวนลามเพื่อนผู้หญิงหรือเพื่อนชายอันส่อไปในทางผิดประเวณีหรือเชิงการพูดเชิงขู่สาว เว้นจากการพูดเท็จ โกหก หลอกลวง ไม่พูดโกหกต่อเพื่อนๆ เว้นจากน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ไม่ยุ่งเกี่ยวกับสิ่งเสพติดหรือสุรายาเมาทุกประเภท^{๕๐}

๘. พฤติกรรมการปฏิบัติตนตามหลักเบญจธรรม เมตตาและกรุณา มีคุณธรรมในใจ คือมีเมตตาจิตต่อเพื่อน ผู้อื่น^{๕๑} มีสติระมัดระวังการกระทำมากยิ่งขึ้น^{๕๒} จริงใจในการกระทำและไม่ประมาทในการศึกษาเล่าเรียน สัมมาอาชีวะ รู้จักหน้าที่อันควรทำในวัยเรียน เช่น ช่วยเหลืองานคุณครู^{๕๓} กามสังวร รู้จักยับยั้งจิตใจต่อเพื่อนๆ ไม่คิดในทางเสียหายหลอกลวง สัจจะ คือความสัตย์ เช่น ไม่ลอกข้อสอบของเพื่อนๆ สติสัมปชัญญะ รู้จักคิดและทำงานอย่างมีสติ รู้ตัวอยู่เสมอขณะคิดและทำงาน^{๕๔}

๙. พฤติกรรมด้านความซื่อสัตย์สุจริตและความอดทน โสรจจะ หมายถึง ความสงบเสถียร อภัยคัยงาม รักความประณีตหมั่นจดและสงบเรียบร้อย เมื่อตนอดทนแล้ว ก็พยายามสงบใจทำให้เย็นลงด้วยอุบายอันชอบ เมื่อใจสงบแล้วกิริยาวาจาที่แสดงออกมาก็จะสงบเสถียร^{๕๕} ดังนั้น โสรจจะ จึงหมายถึง ความมีจิตเบิกบาน ไม่แสดงกิริยาอาการปรากฏให้เห็นแสดงกิริยาเรียบร้อยดีงามต่อเมื่อมีเหตุการณ์มากระทบ เป็นเหตุให้ต้องอดทนอดกลั้นคอยสนับสนุนขันติให้มิกำลังยิ่งขึ้น^{๕๖}

๑๐. พฤติกรรมด้านความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ กตัญญูต่อผู้ปกครอง กตัญญูต่อวัด พระสงฆ์ผู้ให้ความรู้ด้านคุณธรรมจริยธรรม^{๕๗} กตัญญูต่อโรงเรียนคุณครู ผู้บริหาร กตัญญูต่อประเทศไทย^{๕๘}

๑๑. พฤติกรรมด้านการให้อภัยแก่บุคคลอื่น รู้จักคำว่า ขอโทษ เมื่อตนทำผิด รู้จักให้อภัยแก่เพื่อน/คนอื่น เมื่อเขาทำผิด มีจิตเมตตาและเข้าใจสิ่งที่เขาทำผิดแล้วว่าควรให้อภัยและหลีกเลี่ยงต่อสิ่งนั้น^{๕๙}

กล่าวโดยสรุปว่า การพัฒนาประเทศที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือการที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาของแต่ละท้องถิ่นของตนเอง ซึ่งการมีส่วนร่วมนั้นเกิดขึ้นระหว่างสองฝ่ายคือ ทั้งชุมชน และสถานศึกษา เป็นการเอื้อเฟื้อกันและกัน กล่าวคือชุมชนต้องร่วมสร้างความเข้มแข็ง

^{๔๙} สัมภาษณ์ เด็กหญิงศศิมา พระโคตร, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว, ๖ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๕๐} สัมภาษณ์ เด็กหญิงจิตรลดา ทองเถา, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว, ๕ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๕๑} สัมภาษณ์ เด็กหญิงอริสรา หล้าอยู่, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว, ๕ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๕๒} สัมภาษณ์ เด็กหญิงกัลยา ศรีพลแท่น, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว, ๓ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๕๓} สัมภาษณ์ เด็กหญิงจุฑามาศ ศิริแก้วเลิศ, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว, ๓ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๕๔} สัมภาษณ์ เด็กชายเศรษฐวัฒน์ ดวงลิ้มมา, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว, ๓ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๕๕} สัมภาษณ์ เด็กชายภานุวัฒน์ ศรีราชหา, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว, ๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๕๖} สัมภาษณ์ เด็กหญิงวรารักษ์ สมคำ, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว, ๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๕๗} สัมภาษณ์ เด็กหญิงปัทยทิพย์ อินสร้อย, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว, ๓ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๕๘} สัมภาษณ์ เด็กชายอรรถชัย หวังดี, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว, ๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

^{๕๙} สัมภาษณ์ เด็กชายจิระวัตร ดวงมา, นักเรียนโรงเรียนบ้านเขว, ๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๖.

ให้กับบ้าน วัด โรงเรียน และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เพิ่มทุนทางสังคม สนับสนุนการจัดการองค์ความรู้ การถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น ร่วมคิด ร่วมทำให้พื้นที่โดยรวมพัฒนาคนในชุมชนให้มีคุณภาพ เพื่อเป็นทุนทางมนุษย์ ส่วนบทบาทของโรงเรียนก็ต้องเป็นแหล่งความรู้ สร้างองค์ความรู้สู่ชุมชน ร่วมวิจัยกับชุมชน เป็นที่ปรึกษาหารือทางวิชาการ สร้างกระบวนการเรียนรู้ให้แก่ชุมชน สนับสนุนให้ชุมชนมีศักยภาพในการจัดการความรู้เพื่อการพัฒนาท้องถิ่นตนเอง สร้างหลักสูตรการเรียนการสอน โดยนำวิถีชีวิตในแต่ละท้องถิ่นมาเป็นสื่อการเรียนรู้ หากทุกส่วนให้ความสำคัญซึ่งกันและกัน รวมทั้งมีความตระหนักร่วมกันก็จะเป็นจุดเริ่มต้นของการพัฒนาประเทศที่สมบูรณ์ การกำหนดวิสัยทัศน์ พันธกิจ เป้าหมาย หลักสูตร คุณสมบัติที่พึงประสงค์สอดคล้องกับแนวทางการดำเนินงานตามโครงการ โรงเรียนวิถีพุทธโรงเรียนกับชุมชนได้วางแผนการดำเนินงานร่วมกัน มีการประชาสัมพันธ์จัดกิจกรรมวันสำคัญร่วมกันระหว่างบ้าน วัด โรงเรียน ส่งเสริมพัฒนาการเรียนรู้ เพื่อให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มีการนิเทศการติดตามประเมินผลจากบุคคลที่เกี่ยวข้องที่เป็นระบบอย่างต่อเนื่อง ส่วนในระบบหลักสูตรผู้บริหาร และคณะครูมีการประชุมวางแผนจัดทำหลักสูตรสถานศึกษาบูรณาการตามหลักวิถีพุทธทุกกลุ่มสาระการเรียนรู้เชื่อมโยงกับชีวิตประจำวัน กลไกการพัฒนาประเทศที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือการที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาของแต่ละท้องถิ่นของตนเอง ซึ่งการมีส่วนร่วมนั้นเกิดขึ้นระหว่างสองฝ่ายคือทั้งชุมชน และสถานศึกษา เป็นการเอื้อเฟื้อกันและกัน กล่าวคือชุมชนต้องร่วมสร้างความเข้มแข็งให้กับบ้าน วัด โรงเรียน และองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เพิ่มทุนทางสังคม สนับสนุนการจัดการองค์ความรู้ การถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น ร่วมคิด ร่วมทำให้พื้นที่โดยรวมพัฒนาคนในชุมชนให้มีคุณภาพ เพื่อเป็นทุนทางมนุษย์ ส่วนบทบาทของโรงเรียนก็ต้องเป็นแหล่งความรู้ สร้างองค์ความรู้สู่ชุมชน ร่วมวิจัยกับชุมชน เป็นที่ปรึกษาหารือทางวิชาการ สร้างกระบวนการเรียนรู้ให้แก่ชุมชน สนับสนุนให้ชุมชนมีศักยภาพในการจัดการความรู้เพื่อการพัฒนาท้องถิ่นตนเอง สร้างหลักสูตรการเรียนการสอนโดยนำวิถีชีวิตในแต่ละท้องถิ่นมาเป็นสื่อการเรียนรู้ หากทุกส่วนให้ความสำคัญซึ่งกันและกัน รวมทั้งมีความตระหนักร่วมกันก็จะเป็นจุดเริ่มต้นของการพัฒนาประเทศที่สมบูรณ์ และยั่งยืนตลอดไป